

Київський університет імені Бориса Грінченка

ГРУБА Таміла Леонідівна

УДК [37.015.311:81'242]:37.011.3

**МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ
СТАРШОКЛАСНИКА НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
(ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ)**

13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова)

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у Міжнародному економіко-гуманітарному університеті імені академіка Степана Дем'янчука, Міністерство освіти і науки України.

- Науковий консультант:** дійсний член НАПН України,
доктор філологічних наук, професор
Мацько Любов Іванівна,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри стилістики української мови.
- Офіційні опоненти:** доктор педагогічних наук, професор
Голуб Ніна Борисівна,
Інститут педагогіки, Національна академія
педагогічних наук України,
завідувач відділу навчання української мови та
літератури;
- доктор педагогічних наук, професор
Мамчур Лідія Іванівна,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини,
професор кафедри практичного мовознавства;
- доктор педагогічних наук, професор
Нікітіна Алла Василівна,
ДЗ «Луганський національний університет імені
Тараса Шевченка» (м. Старобільськ),
завідувач кафедри української мови.

Захист відбудеться 3 липня 2019 року о 12.30 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.133.05 у Київському університеті імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Тимошенка, 13-Б.

Автореферат розіслано «___» червня 2019 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Р. С. Дружененко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Інноваційні процеси в системі сучасної педагогічної освіти активізують пошук резервів удосконалення підготовки високоосвіченої, інтелектуально розвиненої мовної особистості, яка має значний внутрішній потенціал для самовдосконалення й самореалізації. Соціально-економічні, культурно-освітні перетворення в українському суспільстві зумовлюють оновлення змісту шкільного навчання, розроблення предметних стандартів, пошук ефективних підходів, зорієнтованих на формування мовної особистості старшокласника, свідоме засвоєння ним навчальних предметів, зокрема й української мови, на компетентнісній основі. Пріоритетним стає розвиток творчої особистості, здатної до толерантного міжкультурного спілкування, відповідальної, креативної, дисциплінованої. На це спрямовують законодавчі та нормативні акти (Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття), Національна доктрина розвитку освіти України в XXI столітті, Державні стандарти початкової, базової і повної середньої освіти, Концепція профільного навчання української мови, стратегічний документ «Нова українська школа»).

Стратегія компетентнісного підходу до навчання української мови зорієнтовує вчителів на врахування потреб та інтересів конкретного учня у професійному й особистісному становленні, проектування освітнього процесу на можливу галузь його майбутньої професійної діяльності. Тому актуальним для лінгводидактики є теоретико-практичне обґрунтування й пошук оптимальних шляхів формування мовної особистості старшокласника профільної школи.

Зміст навчання української мови у профільних класах передбачає реалізацію компетентнісного, особистісно орієнтованого, діяльнісного, текстоцентричного, соціокультурного, комунікативно-діяльнісного, комунікативно-жанрового підходів; актуалізацію роботи над усним і писемним мовленням учнів, збагаченням їхнього лексико-фразеологічного запасу; спонукання старшокласників до аналізу текстів різної жанрово-стильової належності, ефективної комунікації, розв'язання проблемних ситуацій. З огляду на це навчання у профільній школі повинно відповідати сучасним запитам суспільства, давати учням змогу інтегрувати знання з різних предметів для опанування майбутнього фаху, закладати основи професійно орієнтованого спілкування. Саме тому сучасні дослідники приділяють значну увагу теоретичним і практичним пошукам у царині осмислення проблеми формування мовної особистості випускника профільної школи, зокрема:

- з'ясуванню сутності поняття «мовна особистість» як міждисциплінарного феномену, визначенню його структури та сутнісних характеристик (Г. Богін, В. Виноградов, Н. Голуб, А. Загнітко, В. Карасик, Ю. Караулов, В. Красних, Л. Мацько, М. Пентилюк, О. Селіванова, О. Семенов, Л. Струганець, К. Сєдов, Т. Симоненко та ін.);

- диференціації змісту навчання української мови залежно від профілю навчання учнів (Н. Голуб, О. Горошкіна, С. Караман, Л. Мацько, А. Нікітіна, Л. Паламар, М. Пентилюк, Л. Попова, О. Семенов, Т. Симоненко, В. Тихоша, Г. Шелехова й ін.);

- визначенню принципів, форм, методів і прийомів організації освітнього процесу, спрямованих на формування мовної особистості випускника профільної школи (З. Бакум, О. Біляєв, Н. Голуб, Т. Донченко, О. Кучерук, Т. Окуневич, М. Пентилюк, К. Плиско, Н. Солодюк, І. Хом'як та ін.);

- упровадженню сучасних підходів до формування мовної особистості (З. Бакум, Н. Голуб, Л. Мамчур, Л. Мацько, М. Пентилюк, О. Семенов, Т. Симоненко й ін.).

Означені аспекти пов'язані з проблемою формування мовної особистості випускника профільної школи, до найважливіших характеристик якої належать відповідальність, критичне мислення, мовна стійкість, комунікативно доцільне оперування виражальними засобами мови, усіма видами, типами, стилями й жанрами мовлення, уміння швидко орієнтуватися у потоці динамічної інформації, визначати цілі самонавчання, самовиховання й саморозвитку.

Необхідність обґрунтування теоретико-методологічних засад методики формування мовної особистості випускника профільної школи, як-от: психолого-педагогічних основ навчання, теоретико-прикладного аспекту формування мовної особистості, упровадження ефективних технологій навчання української мови – зумовили вибір теми дисертаційної роботи: **«Методика формування мовної особистості старшокласника на уроках української мови (профільний рівень)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація відповідає науковій проблематиці досліджень кафедри української мови та літератури Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. акад. Степана Дем'янчука «Актуальні проблеми сучасної філології та лінгводидактики», що є складником загальноуніверситетської теми «Виховання учнівської та студентської молоді на ідеях гуманізму та просвітництва» (реєстраційний номер 0118U001567). Тему дисертаційної роботи «Теоретико-методичні засади формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень)» затверджено вченою радою Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. акад. Степана Дем'янчука (протокол № 7 від 27.03.14), Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 4 від 29.04.14) та уточнено на засіданні кафедри української мови Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка із формулюванням **«Методика формування мовної особистості старшокласника на уроках української мови (профільний рівень)»** (протокол № 17 від 03.04.2019).

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні теоретико-методологічних засад, розробленні методики формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень).

Відповідно до теми й мети роботи визначено такі **завдання**:

- 1) проаналізувати стан вивчення проблеми дослідження в теорії і практиці й обґрунтувати теоретико-методологічні засади формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень);

- 2) уточнити поняттєво-категорійне поле дослідження;

- 3) схарактеризувати психологічні чинники формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень);

4) обґрунтувати лінгводидактичні засади формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень);

5) з'ясувати лінгводидактичний потенціал технологій формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень);

6) визначити критерії, показники, рівні сформованості мовної особистості учнів старшої школи;

7) розробити методику формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень) та експериментально перевірити її ефективність.

Об'єкт дослідження – формування мовної особистості учнів старших класів на уроках української мови (профільний рівень).

Предмет дослідження – принципи, підходи, технології, форми, методи, засоби формування мовної особистості учнів старших класів на уроках української мови (профільний рівень).

Концепція дослідження. Потреба обґрунтування теоретико-методологічних засад і розроблення методики формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень) має не лише теоретичне значення для сучасної лінгводидактики, а й практичну значущість, зумовлену зміщенням акцентів із суто прагматичних (успішне складання ЗНО) на когнітивні та соціальні (усвідомлення мови як цінності, засобу досягнення успіху в професійній галузі, вияву національної ідентичності), а також соціальною вимогою формування мовної особистості випускника профільної школи. Актуалізація проблеми формування мовної особистості учнів профільного рівня спонукає до розроблення відповідної методики з урахуванням класичних апробованих та інноваційних технологій освітнього процесу.

Провідна ідея концепції полягає в розв'язанні на сучасному етапі проблеми формування мовної особистості учнів у профільній школі на основі методологічних підходів, зокрема компетентнісного, особистісно орієнтованого, діяльнісного, текстоцентричного, соціокультурного, комунікативно-діяльнісного, комунікативно-жанрового підходів; створенні освітнього простору мовної особистості учня профільних класів, спрямованого на індивідуальне становлення, розвиток і саморозвиток особистісних характеристик і якостей, мотиваційне зростання особистості учня завдяки філологічній освіті (урочна та самостійна форми реалізації).

Засадничим положенням концепції є розроблення методики формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень), що передбачає: 1) реалізацію загальнодидактичних і специфічних принципів навчання української мови в старших класах (профільний рівень) та впровадження в освітній процес сучасних підходів до навчання української мови; 2) опертя на психологічні чинники формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень): когнітивні (навчально-когнітивні, прагматико-когнітивні) та соціальні мотиви; ціннісні орієнтації особистості; 3) урахування найважливіших складників освітнього простору особистості учня – освітнього середовища (соціальне, інформаційне, соціокультурне, комунікаційне),

типологічних характеристик суб'єктів освітнього процесу; 4) уведення методично адаптованого навчального матеріалу з української мови й інших шкільних предметів з урахуванням наукових здобутків у галузях сучасного мовознавства (комунікативної, когнітивної, комп'ютерної лінгвістики, соціолінгвістики та історії української мови) задля коригування змісту навчання української мови у профільній школі; 5) упровадження продуктивних технологій навчання української мови, зокрема особистісно орієнтованих, інформаційно-комунікаційних, інтеграційних, проблемно-дослідницьких, проектних, що розширюють когнітивно-комунікативні можливості учнів для раціонального накопичення системи знань, які є засобом забезпечення ефективної комунікації та успішної соціалізації старшокласників; б) використання у практиці навчання української мови в старших класах філологічного напрямку комплексу вправ як основного засобу формування ключових і предметної компетентностей, розвитку мовної свідомості, мовної стійкості, мовного чуття й мовного смаку – складників мовної особистості учнів профільних класів.

Концепцію, провідну ідею й основні положення дослідження зосереджено в **загальній гіпотезі**, що ґрунтується на припущенні про залежність ефективності формування мовної особистості учнів старших класів профільної школи від оптимального добору змісту й адекватних йому підходів, принципів, технологій, форм, методів, засобів навчання. Загальну гіпотезу конкретизовано в *часткових*, за якими формування мовної особистості учнів профільної школи на уроках української мови буде ефективним, якщо:

- урахувати здобутки сучасної лінгвістики, психолінгвістики та лінгводидактики в процесі навчання української мови на основі компетентнісного, особистісно орієнтованого, діяльнісного, текстоцентричного, соціокультурного, комунікативно-діяльнісного, комунікативно-жанрового підходів;

- моделювати освітній простір особистості учня профільних класів для забезпечення максимально сприятливих умов саморозвитку та самореалізації особистості;

- дотримуватися оптимального співвідношення в організації урочної й самостійної роботи учнів;

- брати до уваги сучасні вимоги до уроку української мови, за яких він набуває ознак самобутності за своєю структурою, використанням інноваційного лінгводидактичного інструментарію, комунікативною спрямованістю, професійною зорієнтованістю, мотиваційним потенціалом самостійної навчальної діяльності учнів;

- організовувати самостійну роботу з української мови учнів профільних класів як важливого складника освітнього процесу у формуванні мовної особистості учня, його предметної та ключових компетентностей. Добирати методи самостійної роботи, які забезпечують залучення учнів до пошуку, готують їх до виконання завдань на найвищому рівні самостійності (проблемно-пошуковий (дослідницький), ситуаційний, проектний, метод вправ);

- упроваджувати в освітній процес особистісно орієнтовані, інформаційно-комунікаційні, інтеграційні, проектні та проблемно-дослідницькі технології,

спрямовані на розвиток мовного чуття, критичного мислення, формування комунікативних якостей мовлення учнів;

- застосовувати комплекс професійно зорієнтованих вправ на основі текстів різних стилів і жанрів мовлення, що передбачають поетапне формування ключових і предметної компетентностей учня профільних класів.

Методологічною основою дослідження, що визначає його стратегію, є провідні засади теорії наукового пізнання, ідеї філософії освіти, положення філософії про діалектичне пізнання світу, єдність мови, мовлення й мислення, форми та змісту; положення про мову як засіб спілкування, пізнання й відображення дійсності в людській свідомості, закони України «Про освіту» і «Про вищу освіту», Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття) «Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті», «Концепція розвитку педагогічної освіти», концептуальні засади реформування середньої освіти «Нова українська школа», Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти, нормативні та розпорядчі документи Міністерства освіти й науки України, наукові дослідження з проблем обґрунтування теоретичних засад сучасних підходів до навчання, зокрема особистісно орієнтованого (Г. Балл, І. Бех, Н. Бібік, С. Гончаренко, І. Зязюн, С. Максименко, О. Пехота, А. Плігін, С. Подмазін, О. Савченко, А. Фасоля, І. Якиманська й ін.), компетентнісного (Н. Бібік, О. Божович, Н. Голуб, Е. Зеєр, І. Зимня, А. Маркова, О. Овчарук, О. Петрук, О. Пометун, Дж. Равен, І. Родигіна, Г. Селевко, О. Савченко, С. Трубочева, А. Хуторської та ін.) і діяльнісного (Л. Виготський, П. Гальперін, О. Леонтьєв, М. Олешков, В. Шандриков та ін.).

Теоретичною основою слугували концептуальні положення розвитку сучасної освіти (В. Андрущенко, В. Кремень, І. Зязюн, В. Лутай, В. Огнев'юк, С. Подмазін та ін.); наукові здобутки в царинах психології та психолінгвістики (Б. Ананьєв, І. Бех, Л. Божович, Л. Виготський, І. Гальперін, Л. Засєкіна, І. Зимня, Г. Костюк, О. Леонтьєв, С. Максименко, І. Синиця, В. Сластьонін, Н. Талізїна, а та ін.), педагогіки й дидактики (А. Алексюк, Н. Бібік, С. Гончаренко, І. Дичківська, А. Кузьмінський, О. Пехота, П. Підкасистий, О. Пометун, О. Савченко, Г. Селевко, А. Хуторської та ін.), а також із питань формування мовної особистості (З. Бакум, О. Біляєв, М. Вашуленко, Н. Гавриш, Н. Голуб, О. Горошкіна, В. Загороднова, О. Караман, С. Караман, К. Климова, О. Копусь, І. Кучеренко, О. Кучерук, Г. Лещенко, О. Любашенко, Л. Мамчур, В. Мельничайко, І. Нагрибельна, А. Нікітіна, Л. Овсієнко, М. Оліяр, С. Омельчук, Г. Онкович, Н. Остапенко, М. Пентилюк, К. Плиско, О. Семенов, Т. Симоненко, Л. Струганець, І. Хом'як, С. Яворська й ін.).

Лінгвістичну основу роботи становлять дослідження, присвячені методологічним засадам формування мовної особистості (Ф. Бацевич, Г. Богін, В. Виноградов, С. Єрмоленко, Ю. Караулов, Л. Масенко, Л. Мацько, І. Огієнко, О. Селіванова, Л. Струганець та ін.).

Для реалізації поставлених завдань використано такі **методи дослідження**:

- **теоретичні**: аналіз тенденцій розвитку шкільної мовної освіти, представлених у філософській, психологічній, лінгвістичній, психолінгвістичній, дидактичній і лінгводидактичній літературі з проблеми дослідження; теоретичне

обґрунтування засад формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень); аналіз нормативних документів; інтерпретація результатів аналізу сучасних лінгвістичних концепцій; порівняння, аналіз і синтез результатів експериментального навчання; узагальнення педагогічного досвіду вчителів української мови й літератури;

• **емпіричні:** усне та письмове опитування, анкетування суб'єктів дослідження на різних етапах експериментального навчання; спостереження за освітнім процесом на уроках української мови; консультування вчителів-експериментаторів; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний і контрольний етапи), метод класифікацій, прогнозування результатів експериментального навчання.

Для отримання якісних і кількісних характеристик експериментального навчання реалізовано **метод статистичного оброблення й аналізу результатів експерименту**, який дав змогу перевірити сформульовані припущення та зробити узагальнені висновки щодо ефективності запропонованої методики формування мовної особистості учнів старших класів на уроках української мови (профільний рівень).

Наукова новизна полягає в тому, що *вперше розроблено й науково обґрунтовано* методику формування мовної особистості у процесі навчання української мови у профільній школі; *з'ясовано* сутність і змістові характеристики лінгводидактичних термінів «мовна особистість учня профільної школи», «освітній простір учня профільних класів», «комунікативно-жанровий підхід» та супроводжено їх авторськими дефініціями; *уточнено* сутність базових понять дослідження: «особистість у гуманістичній парадигмі», «компетентісно орієнтований урок української мови», «риторичний практикум»; *виокремлено* теоретичні концепти компетентісного підходу до навчання української мови у профільній школі; *визначено й описано* характерологічні особливості мовної особистості учня профільної школи, мотиви та цінності цього міждисциплінарного феномену; *з'ясовано* психологічні чинники й лінгводидактичні засади формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень); *розкрито* лінгводидактичний потенціал самотійної роботи, технологій формування мовної особистості учнів старших класів на уроках української мови (особистісно орієнтовані, інформаційно-комунікаційні, інтеграційні, проблемно-дослідницькі, проектні); *визначено* рівні сформованості мовної особистості учнів профільної школи, розроблено критерії та показники їхнього вимірювання.

Подальшого розвитку потребує інтеграція продуктивних методів, реалізація технологічного забезпечення, основою якого є активні форми роботи, прийоми та засоби навчання, осучаснення методичного супроводу навчання, створення електронних підручників, розроблення мультимедійних комплексів для учнів старших класів профільної школи.

Практичне значення отриманих результатів полягає у створенні й упровадженні в освітню практику профільної школи методики формування мовної особистості учнів старших класів на уроках української мови. Дослідження розкриває нові можливості для вдосконалення та коригування змісту навчальних програм, підручників і посібників української мови для учнів профільної школи,

пропонує ефективні технології формування мовної особистості старшокласників на уроках української мови. Авторські навчально-методичні посібники можуть бути використані в освітньому процесі, а також для організації науково-дослідницької роботи студентів і проведення педагогічної практики.

Достовірність результатів дослідження забезпечено: 1) методологічним обґрунтуванням засадничих положень розробленої методики на основі сучасних досягнень психологічної, лінгвістичної, психолінгвістичної, дидактичної та лінгводидактичної науки; 2) ефективним застосуванням теоретичних та емпіричних методів, що відповідали предметові, меті й завданням дослідження; 3) позитивними результатами експериментального навчання; 4) упровадженням розробленої методики в закладах загальної середньої освіти всіх регіонів України; 5) апробацією результатів дослідження на міжнародних, усеукраїнських, регіональних конференціях, семінарах і круглих столах.

Експериментальна база дослідження. На різних етапах експериментальної роботи в ній узяли участь 46 учителів української мови й літератури та 452 учні 10–11-х класів закладів загальної середньої освіти (профільний рівень) Закарпатської, Запорізької, Рівненської, Хмельницької, Черкаської областей і м. Києва.

Упровадження результатів дослідження в педагогічну практику підтверджено актами Лінцівської загальноосвітньої школи I–III ступенів Ужгородської районної ради (протокол № 5 від 07.03.2019), загальноосвітньої школи I–III ступенів № 75 Запорізької міської ради Запорізької області (протокол № 4 від 06.03.2019), Старокостянтинівської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 1 Старокостянтинівської міської ради Хмельницької області (протокол № 22 від 01.03.2019), Рівненської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 22 Рівненської міської ради (протокол № 3 від 08.02.2019), Рівненської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 23 Рівненської міської ради (протокол № 5 від 06.03.2019), Черкаського колегіуму «Берегиня» Черкаської міської ради Черкаської області (протокол № 2 від 11.02.2019), Київської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 9 Оболонського району (протокол № 6 від 18.03.2019); в освітній процес Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, зокрема кафедри суспільно-гуманітарної освіти (протокол № 2 від 26.10.2018).

Апробація матеріалів дисертації. Дисертацію обговорено на засіданні кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка.

Різні аспекти дисертації оприлюднено в доповідях і виступах на:

- **міжнародних наукових конференціях:** «Інтегративна сутність мовної особистості у контексті нового змісту навчання української мови» (м. Рівне, 2009); «Основні напрями формування жанрово-комунікативних умінь старшокласників» (м. Черкаси, 2014);
- **міжнародних науково-практичних конференціях:** «Інтеграція змісту навчання у системі формування мовної особистості» (м. Переяслав-Хмельницький, 2012); «Формування читацьких інтересів школярів у системі становлення і розвитку мовної особистості» (м. Рівне, 2013); «Використання засобів міжпредметної інтеграції у процесі формування мовної особистості» (м. Рівне, 2013); «Реалізація принципу наступності та перспективності як

умова формування комунікативної україномовної особистості учнів початкових і середніх класів» (м. Івано-Франківськ, 2013); «Формування мовної особистості учня профільної школи засобами міжпредметної інтеграції» (м. Полтава, 2014); «Підготовка майбутніх учителів-словесників до формування мовної особистості учнів профільної школи» (м. Рівне, 2015); «Особливості засвоєння старшокласниками правил мовленнєвого етикету на уроках української мови в профільній школі» (м. Рівне, 2015); «Інтегрований підхід до формування полікультурної компетенції учнів профільної школи» (м. Бердянськ, 2016); «Особливості застосування методу вправ на уроках української мови в профільній школі» (м. Київ, 2016); «Особливості проектного навчання в системі формування мовної особистості студента-філолога» (м. Рівне, 2017); «Синтез мистецтв як умова формування емоційно-образної складової мовної особистості випускника профільної школи» (м. Суми, 2018); «Засвоєння учнями профільних класів правил мовленнєвого етикету як основа успішної соціалізації» (м. Вінниця, 2015);

- **міжнародних наукових читань:** «Грамотична компетентність як основа формування мовної особистості учнів» (м. Рівне, 2016);
- **всеукраїнських наукових конференцій:** «Мотиваційний рівень мовної особистості» (м. Київ, 2009); «Особливості формування культури мовлення учнів профільної школи» (м. Острог, 2014); «Міжпредметні проекти у системі формування мовної особистості учнів профільної школи» (м. Київ, 2014); «Мовна особистість учня профільної школи» (м. Умань, 2014); «Жанр есе у лінгводидактичному вимірі» (м. Рівне, 2014); «Формування мовної особистості учнів профільної школи під час вивчення історичної прози» (м. Запоріжжя, 2014); «Вплив іншомовної комунікативної культури на становлення мовної особистості учнів» (м. Бердянськ, 2015); «Шляхи формування граматичної компетентності на уроках української мови в профільній школі» (м. Умань, 2016);
- **всеукраїнських науково-практичних конференцій:** «Розвиток мовлення учнів – умова формування мовної особистості» (м. Острог, 2012); «Слово, речення, текст: когнітивний, прагматичний та лінгводидактичний аспекти» (м. Херсон, 2013); «Інтеграція змісту навчання в системі формування мовної особистості» (м. Острог, 2013); «Українська фразеологія як чинник емоційної складової мовної особистості учнів профільної школи» (м. Луганськ, 2014); «Роль поетичного слова Шевченка у формуванні мовної особистості учнів профільної школи» (м. Рівне, 2014); «Формування мовної особистості на засадах функційно-комунікативного підходу» (м. Харків, 2014); «Особливості змісту й структури інтегрованих уроків української мови і літератури в профільній школі (на матеріалах творів Уласа Самчука)» (м. Рівне, 2015); «Сутність терміна «мовна особистість» у сучасній лінгвістиці, літературознавстві та лінгводидактиці» (м. Рівне, 2015); «Використання методу проектів на уроках української мови в профільній школі» (м. Острог, 2015); «Полікультурні параметри формування мовної особистості у процесі вивчення розділів «Лексика», «Фразеологія» (м. Старобільськ, 2015); «Мовна

особистість у системі інваріантної основи інтегрованого навчання» (м. Рівне, 2016); «Фаховий текст у перспекції формування жанрових умінь старшокласників» (м. Рівне, 2016); «Мотиви і цінності мовної особистості учня профільної школи» (м. Острог, 2017); «Формування мовної грамотності випускника профільної школи» (м. Черкаси, 2017); «Концептуальні засади формування мовної особистості учнів старшої школи в умовах профільного навчання» (м. Старобільськ, 2017); «Принципи укладання електронного підручника з української мови для учнів старших класів профільної школи» (м. Київ, 2017); «Мовна особистість учителя-словесника: параметри виміру» (м. Львів, 2017); «Лінгвокультурологічний підхід до навчання української мови: проблеми і перспективи» (м. Старобільськ, 2018); «Сутнісні характеристики випускника профільної школи» (м. Київ);

- **всеукраїнському науково-методичному семінарі:** «Особливості застосування інтегрованого підходу у процесі розвитку мовної особистості учнів профільних класів» (м. Умань, 2016);
- **круглому столі:** «Теоретичні концепти компетентнісного підходу» (м. Київ, 2018);
- **регіональних науково-практичних конференціях:** «Лінгвістичні, педагогічні, культурно-освітні аспекти культури мови у синтезі поняття «мовне виховання особистості» (м. Острог, 2010); «Формування мовних компетентностей випускника профільної школи» (м. Кропивницький, 2018);
- **міжвузівських науково-практичних конференціях:** «Пріоритетні напрями формування мовленнєвої особистості випускника загальноосвітніх закладів» (м. Сарни, 2013); «Роль навчального перекладу у формуванні полікультурної компетенції учнів профільної школи» (м. Дубровиця, 2014).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 51 наукову працю, із них – 1 монографія (одноосібна), 1 освітня програма з грифом МОН України (у співавторстві), 2 навчально-методичні посібники (1 – у співавторстві), 1 освітня програма (у співавторстві), 41 стаття в наукових журналах і збірниках наукових праць, зокрема 17 – в українських фахових виданнях, 5 – у закордонних, 19 – у збірниках конференцій і науково-методичних журналах України.

Особистий внесок здобувача. У навчальному посібнику для вчителів «Формування правописної компетентності учнів» розроблено розділи «Використання тестів на уроках української мови», «Словникові диктанти»; підготовлено освітню програму «Українська мова 10–11 класи. Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів» (I–II розділи); укладено освітню програму для студентів філологічних факультетів із спеціальності «Українська мова та література» педагогічних інститутів та університетів «Шкільний курс української мови та методика його викладання» (I–IV розділи).

У статті «Реалізація функціонально-комунікативного підходу у процесі формування мовної особистості» здобувачеві належить виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У статті «Інтегрований характер комп'ютерних технологій в курсі изучения українского языка на экономических факультетах» дисертантці належить опис

доцільності застосування комп'ютерних технологій в освітньому процесі. У статті «Билингвальная коммуникативная компетенция как лингводидактическая проблема адаптации в европейское образовательное пространство» здійснено теоретичне обґрунтування комунікативної компетенції як лінгводидактичного феномену. У статті «Інтегративний характер шляхів реалізації етнокультурознавчого (соціокультурного) компонента нового змісту навчання української мови» дисертантка визначила сутнісні характеристики соціокультурного компонента змісту навчання української мови.

Результати захищеної 1998 р. в Інституті педагогіки АПН України (м. Київ) кандидатської дисертації «Збагачення мовлення учнів 5–6 класів синонімічними формами на міжпредметній основі» в тексті пропонованого дослідження не використано.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел, що містить 787 найменувань, із них 17 – іноземні, та додатків. Повний обсяг дисертації становить 531 сторінку (із них – 398 сторінок основного тексту). У роботі вміщено 15 таблиць і 10 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дисертації, визначено її мету, завдання, об'єкт, предмет, концепцію, провідну ідею, гіпотезу, методологічну й теоретичну основи, методи дослідження; розкрито наукову новизну та практичне значення; подано відомості про достовірність результатів, експериментальну базу, апробацію матеріалів, публікації, особистий внесок здобувача, структуру й обсяг дисертації.

У першому розділі – **«Теоретико-методологічні засади формування мовної особистості учнів старших класів»** – обґрунтовано теоретичні та методологічні основи формування мовної особистості учнів старших класів на уроках української мови; з'ясовано специфіку освітнього простору учнів старших класів філологічного профілю, представлено модель освітнього простору мовної особистості учня профільних класів; витлумачено принципи функціонування освітнього простору, присутні для формування мовної особистості учня профільних класів; визначено психологічні особливості старшокласника та роль соціокультурних чинників у формуванні мовної особистості учнів старших класів на уроках української мови.

Теоретико-методологічними засадами дослідження слугували положення філософії, мовознавства, психології, психолінгвістики, дидактики, соціології з урахуванням перевіреного часом українського й зарубіжного освітнього досвіду та традицій. У результаті аналізу наукового фонду з проблем навчання української мови у профільній школі за останнє десятиліття (З. Бакум, Н. Голуб, О. Горошкіна, С. Караман, К. Климова, О. Кучерук, Л. Мацько, М. Пентилюк, О. Семенов, Т. Симоненко, І. Хом'як та ін.) підтверджено потребу пошуку ефективних шляхів формування мовної особистості випускника закладів загальної середньої освіти.

Особливий інтерес у контексті започаткованого дослідження становлять філософські студії, присвячені висвітленню тенденцій мовної освіти, як-от: фундаменталізація мовної освіти, гуманітарно-особистісна та компетентісна

парадигми освіти, технологізація процесу навчання, прагматична спрямованість шкільного курсу української мови, профілізація мовної освіти.

З'ясовано, що фундаменталізація освіти зумовлює надання їй зорієнтованості на узагальнення універсальних знань, формування загальної культури, розвиток узагальнених способів мислення й діяльності. Фундаменталізація мовної шкільної освіти передбачає розроблення сучасної методики формування мовної особистості учнів старших класів філологічного профілю з такою її наскрізною ідеєю, як фундаментальні знання української мови, що уможливають сприймання та засвоєння учнями мови як багаторівневої системи, засобу відображення культури й історії країни, маркера самоідентифікації українськомовної особистості, її успішності та професійної придатності.

У розділі розглянуто гуманітарно-особистісну парадигму освіти як основу взаємозв'язку та взаємозалежності знань, умінь, навичок, досвіду, життєвих і особистісних цінностей, що цілісно сприятимуть індивідуальному розвитку та соціалізації особистості. Інтерпретування найважливіших положень означеної парадигми в контексті мовної світи дало змогу виокремити певні положення, спроектовані на вимоги до знаннєвого складника, з-поміж яких: інструментальність, технологічність, техніко-рецептурність знань з української мови як своєрідний капітал, що слугуватиме запорукою досягнення учнем професійного успіху; створення на уроках мови едуктивно-освітнього середовища, що поєднуватиме мовні традиції та новації й уможливуватиме формування учня як особистості, що усвідомлюватиме мову з її статусом ультрасучасної цінності; органічне поєднання на уроках української мови спеціальних і універсальних знань: перші становитимуть фундамент навчального предмета, стануть його базисом, а інші зазнаватимуть змін залежно від обраного учнем профілю навчання.

Установлено, що технологізація шкільної мовної освіти апріорі окреслює вагомість оптимального вибору ефективних технологій навчання української мови, їхнього впливу на формування мовної особистості учнів, балансу між традиційним навчанням та інноваційними методами, прийомами й засобами, розроблення такої методики формування мовної особистості учнів старших класів філологічного профілю, у якій було би враховано не лише профіль навчання учнів, а й рівень їхньої підготовки, базовий мінімум знань, умінь і навичок. Це зумовлює прагматичну спрямованість курсу української мови, бо шкільна освіта має не тільки надавати навчальній інформації предметного характеру й посилювати її засвоєння шляхом запам'ятовування та відтворення за зразком (знання, уміння, навички), а й забезпечувати її застосування в нестандартних, зокрема життєвих, ситуаціях. Прагматизм проголошує корисність і практичну значущість певних ідей критерієм їхньої цінності, стверджує пріоритет дії та досвіду над фіксованими принципами й абстрактними доктринами.

Ключовим у контексті об'єднання різних напрямів модернізації освіти визначено освітній простір, створення якого пов'язане із забезпеченням максимально комфортних умов для саморозвитку та самореалізації особистості. У роботі *освітній простір мовної особистості учня профільних класів* витлумачено як багаторівневу структуровану взаємодію суб'єктів (особистість учня, вчителя,

освітнє профільне середовище) і компонентів процесу вивчення української мови, спрямовану на індивідуальне становлення, розвиток, саморозвиток особистісних характеристик та якостей, мотиваційне зростання особистості учня завдяки філологічній освіті; вироблення ставлення до української мови як інтелектуальної, духовної, моральної, культурної цінності; визнання власної освіченості життєвою потребою.

На основі вивчення джерельної бази (Г. Балл, О. Генісаретський, Е. Зеєр, М. Піддячий, В. Семиченко, В. Слободчиков, Т. Ткач, А. Цимбалару й ін.) виокремлено три рівні (макрорівень, мезорівень і мікрорівень) моделі формування освітнього простору мовної особистості учня профільних (філологічних) класів. Макрорівень відображає особливості інституалізації освітнього простору країни, регіону, пов'язаної із формуванням законів, загальних цінностей, правил, традицій, забезпеченням зв'язку між особистістю та соціумом. Саме на цьому рівні створюють стратегії, концепції, доктрини освіти, затверджують держстандарти, програми, які надалі реалізують у підручниках, посібниках, навчально-методичних матеріалах. Мезорівень репрезентує систему міжособистісної взаємодії суб'єктів освітньої діяльності, що забезпечує взаємодію та комунікацію певних соціальних груп – «провідників» утілення конкретних цінностей і соціально-психологічних орієнтирів. Це рівень освітнього простору формальних і неформальних навчальних структур – шкіл, об'єднань певних осіб за інтересами, потребами, а в контексті дослідження – шкіл із профільними філологічними класами, факультативних груп, гуртків, тренінгів тощо. Мезорівень є динамічним поєднанням суб'єктів освітнього процесу, в якому вибудовано систему впливів і умов формування особистості, а також можливостей (внутрішніх, зовнішніх, динамічних, статичних) особистісного розвитку; цілісним об'єктом, у якому проходить формування оптимальних координат освітньої діяльності в цільовому, змістовому, процесуальному, ресурсному та результативному аспектах. Цей рівень передбачає антропоцентризм, гуманізацію, гуманітаризацію, діалогізацію освітнього процесу; реалізацію підходів, принципів, технологій і методів навчання; добір оптимальних форм навчання, профілізацію, діагностування, контроль, взаємоконтроль і корекцію результатів навчання, організацію самостійної пізнавальної та науково-дослідницької, творчої діяльності, тобто конкретизацію й реалізацію директив і настанов макрорівня освітнього простору. Мікрорівень представляє освітній простір мовної особистості, який постає площиною індивідуальної освітньої діяльності учня, міжособистісної взаємодії суб'єктів освітнього процесу. На цьому рівні видається важливим розроблення умов і засобів, які стимулюють процес пізнання, самопізнання, цілевизначення, формування перспектив власної життєдіяльності за допомогою освіти.

Вивчення наукових праць уможливило виокремлення із широкого спектра принципів функціонування освітнього простору присутні щодо формування мовної особистості учнів профільних класів, а саме: принцип цілісності, взаємозв'язку системи, особистості й середовища; структурності як сукупності певних елементів, їхньої взаємодії та внутрішніх зв'язків, інтегрованості форм взаємодії суб'єктів освітнього процесу, дискретності й неперервності, надмірності та

багатоваріантності, що слугували підґрунтям процесу моделювання освітнього простору мовної особистості учня профільних класів. З'ясовано, що освітній простір мовної особистості учня профільних класів охоплює систему реальних взаємодій людини з відкритим соціальним освітнім середовищем, спрямованих на використання освітнього потенціалу суспільства для задоволення власних освітніх потреб і саморозвитку.

Установлено, що продуктивність формування мовної особистості учнів старших класів у процесі навчання української мови значною мірою детермінована знаннями вчителя про психологічні особливості старшокласників та їхнім урахуванням в освітньому процесі. В означений віковий період молода особистість звертається до набутого досвіду діяльності, зокрема мовленнєвої, навчальної та пізнавальної, накопичує завдяки запам'ятовуванню актуальну й потрібну для подальшої освіти інформацію, критично аналізуючи мовні вчинки, стає уважною до інших і до себе, принциповою щодо вибору мотивів, прагне самостійно оцінити власні досягнення на шляху до поставленої мети.

У роботі обґрунтовано, що вагомим соціокультурним чинником формування мовної особистості є усвідомлення нею інтегративного зв'язку мови, культури та соціуму, що передбачатиме різнорівневе засвоєння культурних надбань людства загалом і українців зокрема в історичній ретроспективі, аналіз впливу соціуму на розвиток мови й культури. Останнє увиразнює важливість не тільки ознайомлення учнів із «національною лексикою», «національно-культурними реаліями», а й наближення їх до розуміння життя народу-носія мови. Наголошено, що систематична робота з концептами сприяє реалізації всіх змістових ліній чинної програми з української мови, має значний освітній, виховний і розвивальний потенціал.

У другому розділі – **«Мовна особистість у системі сучасної шкільної освіти й суспільстві»** – схарактеризовано поняття «мовна особистість» як міждисциплінарний феномен, визначено структуру, прикметні ознаки, якості, мотиви й цінності мовної особистості учня профільної школи.

Аналіз наукових студій дав підстави стверджувати, що особистістю є соціально-психологічна сутність людини, формування якої відбувається внаслідок засвоєння індивідом суспільних форм свідомості та поведінки, суспільно-історичного досвіду людства. Особистістю стають під впливом суспільства, виховання, навчання, взаємодії, спілкування й інших чинників. Тому *мовна особистість учня профільної школи* – це суб'єкт освітнього процесу, який виконує регламентовану соціальну роль із певними функціями, підготовлений до засвоєння соціальних перспектив, має знання, соціально-комунікативний досвід, виявляє вміння та навички самореалізації та самовираження, самоствердження засобами української мови.

Установлено, що мовну особистість випускника профільної школи характеризує низка ознак і якостей, як-от: здатність реагувати на мовнокомунікативні суспільні запити, виклики; відповідальність за власний мовленнєвий вчинок; сформовані соціальні, когнітивні мотиви та потреби, що стають імпульсом його мовленнєвої діяльності; сформованість ключових і

предметної компетентностей; усталена система цінностей; прагнення до самовдосконалення, саморозвитку й самоосвіти; високий рівень мовної свідомості; розвинена мовна здатність і мовна здібність; мовне чуття та мовний смак; здатність ідентифікувати себе як свідомого представника своєї нації; розвинена мовна стійкість та усвідомлена мовленнєва поведінка; сформовані вміння адекватно реагувати на вербальну агресію.

У розділі схарактеризовано психологічні чинники формування мовної особистості старшокласника на уроках української мови (профільний рівень). Особливу увагу приділено мотивам як психологічному феномену. На основі розроблених і ґрунтовно описаних науковцями класифікацій мотивів (І. Зимня, Т. Левченко, Г. Розенфельд, П. Якобсон та ін.) виокремлено такі мотиви мовної особистості випускника профільної школи за змістовою та соціальною спрямованістю, як: когнітивні (навчально-когнітивні, прагматико-когнітивні) та соціальні. *Навчально-когнітивні мотиви* – це потреби, спроектовані на реалізацію освітньої діяльності старшокласників зі здобування знань, набуття вмінь і навичок, що стимулюють отримання нової інформації для розвитку інтелекту, когнітивного стилю, пізнавальних уподобань. *Прагматико-когнітивні мотиви* зорієнтовують на продуктивну життєдіяльність випускників, пов'язану з практико орієнтованими завданнями, інтересом до певної галузі знань, вибором майбутньої професії. Когнітивні мотиви спонукають мовну особистість до самовдосконалення, стимулюють її прагнення не тільки накопичувати інформацію, а й застосовувати її як платформу для подальшого особистісного та професійного становлення, моделювання життєвих перспектив. *Соціальні мотиви* – це «прагнення особистості через учіння утвердити свій соціальний статус у суспільстві загалом, у певному соціальному колективі, вони пов'язані із впливом на свідомість суб'єкта вимог батьків, авторитету вчителів, колективу однолітків» (Т. Левченко). Саме соціальні мотиви «диктують» нині учневі престижність знання мови, переконують у взаємозалежності з особистісним становленням. Водночас потрібно брати до уваги й те, що функціонування мовної особистості відбувається в мікро- й макросоціумах, «тобто на рівні загальнолюдського спілкування і в межах всесвітнього інформаційного простору» (С. Ігнат'єва).

У розділі акцентовано на тому, що джерелом розвитку мотивів науковці вважають безмежний процес суспільного формування матеріальних і духовних цінностей – найбільш фундаментальних характеристик культури, найвищих орієнтирів поведінки.

Визначено, що ціннісна система особистості є складним регулятором людської життєдіяльності, який відображає у своїй структурній організації та змісті особливості об'єктивної дійсності, що охоплює і зовнішній для людини світ, і власне людину в усіх її об'єктивних характеристиках.

Інтерпретування психолінгвістичних здобутків у лінгводидактичний контекст дало змогу констатувати ціннісний статус мови в аспекті формування мовної особистості, бо «виховати повноцінну мовну особистість – означає розкрити носієві мови наявну в його рідній мові духовну силу» (П. Рудяков), оскільки на розвиток

особистості значною мірою впливають засвоєні нею цінності, що є регуляторами поведінки й соціально-моральної активності.

Третій розділ – «Лінгводидактичні аспекти формування мовної особистості в профільній школі» – присвячено розгляду сучасних підходів до навчання української мови, що постають теоретико-методичними орієнтирами формування мовної особистості учнів старших класів профільної школи (компетентнісний, особистісно орієнтований, діяльнісний, текстоцентричний, соціокультурний, комунікативно-діяльнісний, комунікативно-жанровий).

Вивчення літератури з теми дослідження уможливило визначення *підходу до навчання української мови у профільних класах* як основоположної лінгводидактичної категорії, що слугує підґрунтям організації та самоорганізації освітнього простору, зумовлює вибір принципів, технологій, методів, прийомів і засобів навчання української мови для формування окремих аспектів (характеристик) мовної особистості, яка вирізняється стійкою мотивацією до опанування профільних предметів, орієнтованістю на вибір майбутньої професії.

З'ясовано важливість для виокремлення підходів до формування мовної особистості учня в профільній школі напрацювань З. Бакум, Н. Голуб, О. Горошкіної, В. Дороз, О. Караман, С. Карамана, О. Копусь, К. Климової, О. Кучерук, Л. Мамчур, А. Нікітіної, С. Омельчука, М. Пентилюк та ін., у яких обґрунтовано низку підходів до навчання української мови в старшій школі.

До теоретичних концептів упровадження компетентнісного підходу в шкільній мовній освіті належать: урахування суб'єктивного досвіду учнів, здобутого в освітньому процесі, та подальше його акумулювання; побудова індивідуальної освітньої траєкторії учня на засадах особистісно орієнтованого навчання; реалізація міжпредметної та внутрішньопредметної інтеграції як вагомого засобу профілізації.

Підкреслено, що *особистісно орієнтований* підхід є пріоритетним для формування мовної особистості учня, оскільки впливає на способи репрезентації навчальної теорії, добір дидактичного матеріалу. Вибір методів, прийомів і засобів навчання відбувається крізь призму особистості учня, його потреб, мотивів, інтелекту, здібностей тощо. У такому контексті особистісно орієнтований підхід до навчання мови спроектований на забезпечення оптимальних умов для різнобічного мовленнєвого розвитку кожного учня, урахування його індивідуальних особливостей, пізнавальних потреб, інтересів, прагнень, заохочення до самостійності у вивченні мови, самопізнання й саморозвитку.

Установлено, що *комунікативно-діяльнісний підхід* до навчання української мови пов'язаний з усвідомленням її комунікативної функції, дослідженням функцій мовних одиниць в умовах конкретного мовленнєвого акту; передбачає залучення учнів до спілкування з конкретно визначеною метою, що спонукає до моделювання різноманітних комунікативних ситуацій, зокрема професійно орієнтованих, як-от: «Перший робочий день», «Приймання на роботу», «Ділові переговори» тощо.

Когнітивно-комунікативий підхід спрямований на усвідомлене засвоєння знань про українську мову й опанування різних дій (упізнавати, аналізувати,

порівнювати, класифікувати мовні одиниці та факти, оцінювати їх з погляду нормативності, відповідності сфері й ситуації).

Соціокультурний підхід орієнтований на вивчення мови на основі створеної українським народом оригінальної та яскравої культури, відображеної в усній народній творчості, міфології, традиціях і звичаях, текстах майстрів слова, а також акумульованій у перекладних літературних творах культур інших народів. Специфіка реалізації зазначеного підходу в профільних класах полягає у формуванні в учнів умінь розуміти, тлумачити, застосовувати національно-культурні лексеми; виконувати етнолінгвістичне дослідження, укладати мовні, літературно-краєзнавчі альбоми рідного регіону України; вилучати соціокультурну інформацію з різних джерел, опановувати різні способи збирання, узагальнення, систематизації соціокультурної інформації, готувати тематичні екскурсії, зустрічі, олімпіади, вікторини, ігри, конкурси, укладати тематичний словник-тезаурус, власну електронну бібліотеку. Реалізацію соціокультурного підходу уможливилює використання тексту чи системи текстів соціокультурного спрямування, побудова власних висловлень відповідної тематики, що увиразнює тісний взаємозв'язок соціокультурного та текстоцентричного підходів.

Текстоцентричний підхід набуває в освітньому процесі реалізації шляхом систематичного та системного використання на уроках української мови (аспектних, формування комунікативних умінь) висловлень різних жанрово-стильових різновидів, типологічних структур і форм (усних і писемних, монологічних і діалогічних (полілогічних)). Його органічний зв'язок з усіма вищеназваними підходами до навчання зумовлений тим, що саме текст є основним носієм інформації, засобом пізнання довкілля та формування в учнів національно-мовної картини світу; метою, змістом і засобом навчання мови.

У розділі розкрито логіку дотримання *професійно спрямованого підходу* до формування мовної особистості учнів старших класів з огляду на значний вплив останнього на організацію ефективного навчання української мови учнів профільних класів, самореалізацію особистості старшокласників і підготовку їх до подальшої професійної діяльності. Підхід пов'язаний з експліцитною й імпліцитною професіоналізацією, яку забезпечують формування стійкої мотивації до навчання української мови, відповідна орієнтація ситуаційних завдань, добір дидактичного матеріалу, збагачення словника учнів термінологічною лексикою.

Визначено лінгводидактичний потенціал *комунікативно-жанрового* підходу до формування мовної особистості учня старших класів (профільний рівень) у межах комунікативно-діяльнісного, обґрунтовано доцільність уведення його в систему сучасної шкільної мовної освіти. *Комунікативно-жанровий підхід* витлумачено як лінгводидактичний підхід у межах провідного комунікативно-діяльнісного, що передбачає вивчення мови крізь призму мовленнєвих жанрів, опрацювання комунікативно значущих жанрів у системі, акцентування уваги на змістово-композиційних, лінгвостилістичних особливостях жанрів у їхньому взаємозв'язку, побудову власних висловлень різних жанрів, адекватних ситуації спілкування, тобто відображає важливий аспект формування комунікативних умінь.

На основі аналізу масиву наукової літератури з проблеми дослідження окреслено характерологічні особливості комунікативно-жанрового лінгводидактичного підходу. *Теоретичні засади* комунікативно-жанрового підходу становлять положення комунікативної лінгвістики, теорії мовленнєвих жанрів (генології), риторики. *Стратегічна мета застосування* його полягає у формуванні жанрової компетентності учнів загальноосвітніх закладів. *Принципами реалізації* постають: ситуативно-тематична організація навчального матеріалу, комунікативна спрямованість навчання, взаємозв'язок функції та форми, взаємозв'язок і взаємозумовленість видів мовленнєвої діяльності, взаємозв'язок з іншими підходами (комунікативно-діяльнісним, функційно-стилістичним, професійно спрямованим до навчання української мови в профільних класах. *Категорійний апарат* лінгводидактичного комунікативно-жанрового підходу становлять поняття: жанр, мовленнєвий жанр, комунікативний намір, ситуація спілкування (мовленнєва ситуація), комунікативні ролі (адресат, адресант мовлення), комунікативна стратегія, комунікативна тактика, комунікативно-жанрові вміння. До *технологій реалізації* належать: інтерактивна, текстоцентрична, інформаційно-комунікаційна й інтегрована.

У четвертому розділі – **«Технологічне забезпечення формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень)»** – з'ясовано лінгводидактичний потенціал технологій формування мовної особистості учнів, особливості форм, методів, прийомів, засобів навчання української мови у профільних класах, організації самостійної роботи як інструмента формування мовної особистості учнів профільних класів.

У дисертації запропоновано наукове тлумачення поняття *«технологія формування мовної особистості»*, що передбачало виокремлення його з кола суміжних, активно досліджуваних дидактикою та лінгводидактикою термінів, як-от: *технологія освіти, технологія навчання, технологія розвитку, технологія уроку, технологія творчості* й ін. Звернення до такої термінологічної одиниці, як *«технологія формування мовної особистості»*, зумовлене нагальною потребою вдосконалення процесу навчання української мови в профільних класах.

Наголошено на доцільності впровадження в освітній процес особистісно орієнтованих, інформаційно-комунікаційних, інтеграційних, проблемно-пошукових, проектних технологій як таких, що уможливають комплексне формування мовної особистості в річищі компетентнісного підходу.

Аналіз праць українських і зарубіжних науковців слугував підставою для констатації про те, що на сьогодні докладно схарактеризовано дидактичні особливості традиційних і нетрадиційних уроків, лінгводидактичний потенціал лекції, семінару, практичного заняття, дидактичної гри як ефективних форм навчання української мови в профільній школі (З. Бакум, Н. Голуб, О. Горошкіна, О. Караман, С. Караман, І. Кучеренко, О. Кучерук, А. Нікітіна й ін.), а також виокремлено й описано ефективні методи та прийоми навчання. У доробках лінгводидактів доведено, що основною формою навчання української мови в профільній школі є компетентісно орієнтований урок – інструмент навчання, виховання й розвитку особистості. Попри те, що до переліку найбільш поширених у

старших класах належать уроки узагальнення та систематизації вивченого, повторення теми або розділу, залишаються використовуваними всі інші типи (урок-лекція, інтегрований урок, риторичний практикум), що детерміновано спрямованістю курсу мови на завершальному етапі його засвоєння на вдосконалення мовних, мовленнєвих умінь і навичок учнів. Останнім часом збільшено питому вагу інтегрованих уроків, на яких учні опановують складні питання, що розглядають у контексті кількох навчальних предметів: української мови та літератури; української мови й історії; української та іноземної мов; української мови, літератури й образотворчого мистецтва; рідше – мови та математики, мови й географії.

Зазначено, що продуктивність уроку української мови в профільних класах залежить від методично правильного його моделювання відповідно до сучасних тенденцій реформування освіти, реалізації підходів, що визначають мету, завдання, загальну спрямованість уроку на формування ключових і предметної компетентностей, підготовки учнів до самостійної, колективної або індивідуальної навчальної діяльності, здатності їх до самоосвіти й самовдосконалення, рівня мовної та мовленнєвої підготовки, сформованості професійних умінь учителя тощо.

Ефективність організації профільного навчання української мови зумовлена вмотивованим добром лінгводидактичного інструментарію, зокрема методів навчання. Пріоритетним методом навчання української мови в профільних класах названо метод вправ, який на уроці гармонійно поєднують із низкою інтерактивних методів, ситуаційним, проектним, а також груповою, парною й індивідуальною формами навчання.

Обґрунтовано доцільність застосування на уроках української мови комплексу вправ, різних за класифікаційними характеристиками. З огляду на те, що зміст чинних програм з української мови для профільних класів орієнтує на узагальнення та систематизацію знань учнів з української мови, рекомендовано комбінувати види вправ за тематикою: фонетико-граматичні, лексико-граматичні, граматико-орфографічні, граматико-стилістичні й ін. Успіх та ефективність упровадження вправ на уроках української мови в профільних класах залежить від методично правильного моделювання уроку. Одним із методів, що сприяє розвитку пізнавальних інтересів випускників, стимулюванню їхнього професійного самовизначення, презентації одержаних результатів, є метод проектів. Стверджено, що метод проектів, на відміну від традиційних методів, не передбачає однакових настанов і рекомендацій для загальної роботи всіх учнів класу. Основна мета його застосування в профільних класах – забезпечити переконливу мотивацію самостійної та колективної навчальної діяльності учнів, інтегрувати зміст навчальних предметів, сприяти формуванню пошукових умінь і навичок учнів, створити «ситуацію успіху» на уроці.

Доведено, що формування мовної особистості учнів старших класів пов'язане з обов'язковою організацією самостійної роботи як виду навчальної діяльності, виконуваної учнями поза безпосереднім контактом із учителем або керованої вчителем опосередковано за допомогою спеціальних навчальних матеріалів. Самостійну роботу з української мови учнів профільних класів

потрактовано як вид пізнавальної діяльності, важливий складник освітнього процесу, одну з умов формування мовної особистості учня, його предметної та ключових компетентностей. Спектр найважливіших методів самостійної роботи утворюють проблемно-пошуковий (дослідницький), ситуаційний, проектний, метод вправ як такі, що уможливають залучення учнів до пошуку, підготовку їх до виконання завдань на найвищому рівні самостійності: учні виявляють суперечності у мовних явищах, формулюють гіпотези, шукають ефективні шляхи розв'язання проблем.

Продуктивними в контексті дослідження визнано проекти та веб-квести, що дають змогу розвивати творче, дослідницьке мислення учнів, формувати їхню інтелектуальну діяльність, стимулювати активність і самостійність, виробляти навички роботи в групі, виявляти власну індивідуальність, досягати особистісного розвитку.

Визначено, що ефективними формами контролю за результатами самостійної роботи учнів є перевірка укладених бібліографічних списків, словникових статей; організація самоперевірки тестів за допомогою ключів; взаємоперевірка складених тестових завдань, тезування статей; ділова гра «Науковий симпозіум» (обговорення розміщених на сайті запитань до науковців); конкурс-проект «Шляхи вдосконалення чинних підручників мови»; проведення презентації за результатами проектної діяльності; перевірка виконання самостійної роботи.

Обґрунтовано, що засоби формування мовної особистості учня профільної школи забезпечують репрезентацію граматики-орфографічного матеріалу; закріплення та контроль знань, умінь і навичок, насамперед правописних; реалізацію індивідуальної роботи на різних етапах навчання.

Доведено, що у профільних класах обов'язковим засобом навчання української мови повинні стати словники художньої прози, публіцистики, комп'ютерної лінгвістики – частотні словники української мови, що репрезентують лексику поетичної сучасної української мови та поезій кращих українських митців минулих століть та сучасності.

У п'ятому розділі – **«Експериментальне навчання української мови за розробленою методикою формування мовної особистості учнів профільних класів (філологічний рівень)»** – з'ясовано зміст, мету й завдання дослідної роботи, описано організацію констатувального етапу та перебіг формувального етапу педагогічного експерименту, проаналізовано результати експериментального навчання.

Експериментальне дослідження тривало впродовж трьох етапів – констатувального, формувального та контрольного. Перший – *констатувальний* – етап мав за мету виконання ґрунтовного науково-теоретичного аналізу досліджуваної проблеми та передбачав реалізацію констатувального зрізу задля встановлення стартового рівня сформованості мовної особистості учнів старших класів (профільний рівень), розроблення експериментальної методики.

Констатувальний етап педагогічного експерименту було проведено впродовж 2014–2015 н.р. у закладах загальної середньої освіти Київської,

Закарпатської, Запорізької, Черкаської, Хмельницької та Рівненської областей. Під час констатувального зрізу визначено рівні готовності вчителів до формування мовної особистості учнів, а також рівні сформованості знань, умінь, навичок, здатностей учнів за кожним із критеріїв. Констатувальний етап педагогічного експерименту охоплював спостереження за процесом навчання української мови на уроках в 10–11 класах; анкетування й опитування вчителів-предметників щодо розуміння засад формування мовної особистості учнів, сутнісних характеристик нових технологій навчання, напрямів використання їх у межах освітнього процесу; анкетування учнів; проведення контрольних зрізів для з'ясування рівня знань учнів з української мови, умінь сприймати, аналізувати й інтерпретувати професійно орієнтовані тексти, висловлювати власне ставлення до порушеної проблеми.

Ефективність упровадження експериментальної методики залежала від чіткого виокремлення певних ознак, потрібних для проведення моніторингу й об'єктивного оцінювання процесу та результату формування мовної особистості учнів старших класів філологічного напрямку, зокрема визначення критеріїв і показників оцінювання якості навчання здобувачів освіти. З огляду на те, що освітній процес у профільній школі спрямований на формування предметної та ключових компетентностей учнів, критерії співвіднесено зі складниками компетентності. Кожен критерій схарактеризовано низкою показників, поданих у розділах «Рівні оцінювання навчально-пізнавальної діяльності учнів», «Вимоги до рівня підготовки випускників» чинної програми.

Таблиця 1

Складники вимірювання освітніх досягнень учнів у процесі вивчення української мови

Критерії	Показники критеріїв	Методи дослідження
знаннєвий	<ul style="list-style-type: none"> • учень/учениця розкриває найважливіші етапи розвитку української мови крізь призму культури, історії українського народу; • знає основні відомості про мовознавство як науку, характеризує форми існування української мови; пояснює системну будову мови; визначає лексичне й/або граматичне значення одиниць мови; усвідомлює особливості взаємозв'язку мовних одиниць і рівнів; • обирає з-поміж запропонованих правильний варіант уживання певної мовної одиниці; розкриває засадничі аспекти культури мовлення; • виконує різні види мовного аналізу (фонетичний, лексичний, морфологічний, синтаксичний, орфографічний, пунктуаційний, стилістичний); • демонструє знання понять мовної норми, її різновидів; виявляє стале засвоєння норм сучасної української літературної мови 	тестові завдання

когнітивно-навчальний	<ul style="list-style-type: none"> • учень репрезентує стійкий інтерес до реалізації навчально-пізнавальної діяльності; виконує різні види мисленневих операцій: порівняння, зіставлення, аналізування, синтезування, узагальнення, абстрагування; класифікує мовні одиниці, оцінює їх щодо нормативності та вживання у мовленні; • виконує мовний аналіз навчально-наукових, ділових, публіцистичних, розмовних, художніх та ін. текстів; • демонструє розвинене природне мовне чуття та здатність спиратися на нього у процесі мовного аналізу; використовує ефективні прийоми, що активізують мовну інтуїцію, виражену в здатності усвідомлювати мовні значення в різних виявах, оперувати абстрактними категоріями; • реалізує текстосприймальний та інтепретаційний види текстової діяльності, виявляючи сталі вміння й навички орієнтування, набуття інформації; послуговується здобутими знаннями залежно від комунікативного завдання та характеру тексту; оперує основними способами (прийомами) інформаційного перероблення усного й писемного тексту 	різномірний аналіз тексту
поведінково-ставленнєвий	<ul style="list-style-type: none"> • учень продукує усні та писемні монологічні й діалогічні висловлювання (тексти) різних типів і жанрів відповідно до умов спілкування; • демонструє комунікативні здібності, розвинену готовність до мовленнєвої взаємодії, міжособистісного та міжкультурного спілкування й співпраці; • реагує мовними засобами на спектр соціальних і культурних явищ, попереджає та розв'язує конфлікти, досягає компромісів; • застосовує різноманітні стратегії й тактики ефективної комунікації, співвідносні з досвідом, інтересами, психологічними особливостями, для досягнення життєвих цілей 	складання есе, аналіз комунікативних ситуацій
мотиваційно-ціннісний	<ul style="list-style-type: none"> • учень демонструє вдосконалену здатність до самоосвіти, саморозвитку завдяки спостереженню за власним мовленням; • виявляє розвинені інтелектуальні й творчі здібності, навички використання мови для самореалізації та самовираження в різних галузях людської діяльності; • здійснює самоконтроль, самооцінювання, самокорекцію; • конструктивно керує емоціями; адаптується до нових умов, вирішує нестандартні завдання; працює в групі, в команді 	опитування, тестування

Для визначення рівнів сформованості за кожним показником розроблено контрольні діагностичні завдання, обсяг і зміст яких відповідали вимогам і змістовим лініям чинної програми з української мови. Запропоновані критерії вимірювання рівня сформованості мовної особистості учня профільної школи, співвідносні з критеріями оцінювання освітніх досягнень здобувачів загальної середньої освіти. На всіх етапах педагогічного експерименту застосовано показники оцінювання за високим, достатнім, середнім, низьким рівнями.

Перевірка рівнів сформованості мовної особистості учня профільних класів охоплювала три етапи: I – під час констатувального етапу експерименту, II – після першого етапу дослідного навчання, III – після другого етапу, наприкінці експериментального навчання. Для знаннєвого й когнітивно-навчального критеріїв правильні відповіді у відсотковому співвідношенні були такими: «низький» рівень – менше за 50%, «середній» – 50%–69%, «достатній» – 70%–89%, «високий» – 90%–100%; для поведінково-ставленнєвого – відповідно до вимог оцінювання висловлень учнів; для мотиваційно-ціннісного – за умовами методики визначення ціннісних орієнтацій підлітків. Узагальнювальні результати виконання констатувального зрізу за знаннєвим, когнітивно-навчальним, поведінково-ставленнєвим критеріями представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

**Узагальнювальні результати виконання констатувального зрізу
учнями профільних класів (у відсотках)**

<i>Критерій</i>	Знаннєвий	Когнітивно-навчальний	Поведінково-ставленнєвий	Середнє значення
<i>Рівень сформованості</i>				
високий	5,5	12,3	3,4	7,07
достатній	31,4	37,4	33,2	34
середній	46,3	39,1	45,8	43,73
низький	16,8	11,2	17,6	15,2

В експериментальному навчанні взято до уваги, що процес формування мовної особистості учнів профільних класів (філологічний рівень) буде ефективним за таких **умов**:

1) урахування найважливіших складників освітнього простору особистості учня – освітнього середовища (соціальне, інформаційне, соціокультурне, комунікаційне) й типологічних характеристик суб'єктів освітнього процесу;

2) опертя на психологічні чинники формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень), зокрема мотиви когнітивні (навчально-когнітивні, прагматико-когнітивні) та соціальні; ціннісні орієнтації особистості;

3) застосування продуктивних технологій навчання української мови, як-от: особистісно орієнтованих, інформаційно-комунікаційних, інтеграційних,

проблемно-дослідницьких, проектних, задля розширення когнітивно-комунікативних можливостей учнів;

4) стимулювання самостійної продуктивної свідомої навчально-когнітивної й текстової діяльності учнів у процесі навчання української мови;

5) розроблення комплексу вправ як основного засобу формування ключових і предметної компетентностей, розвитку мовної свідомості, мовної стійкості, мовного чуття й мовного смаку – складників мовної особистості учня профільних класів.

Дотримання зазначених умов експериментальної методики насамперед передбачало усвідомлення, що формування мовної особистості учня профільних класів філологічного напрямку має відзначатися спрямованістю не на формальне засвоєння знань з української мови, розвиток низки умінь і навичок, а на формування відповідальності за власний мовленнєвий вчинок, мовної поведінки; розвиток системи цінностей; прагнення до самовдосконалення, саморозвитку та самоосвіти тощо.

З огляду на те, що підґрунтям розробленої методики слугують суб'єкт-суб'єктні зв'язки, чітко окреслено коло функцій усіх учасників експерименту:

– автор методики; виконувані функції – організувально-координативна, консультативна, контрольна, узагальнювальна;

– учителі-предметники, які викладають українську мову та літературу в профільних класах закладів загальної середньої освіти; виконувані функції – реалізації розробленої методики, коригувальна, адаптаційна, прогнозувальна, контрольна;

– учителі-предметники, які на момент констатувального етапу педагогічного експерименту були слухачами курсів підвищення кваліфікації в інститутах післядипломної освіти та брали участь в анкетуванні; виконувані функції – прогнозувальна;

– учителі, які викладають предмети природничо-математичного й суспільно-гуманітарного циклів у профільних класах закладів загальної середньої освіти; виконувані функції – консультативна, частково практична реалізація розробленої методики;

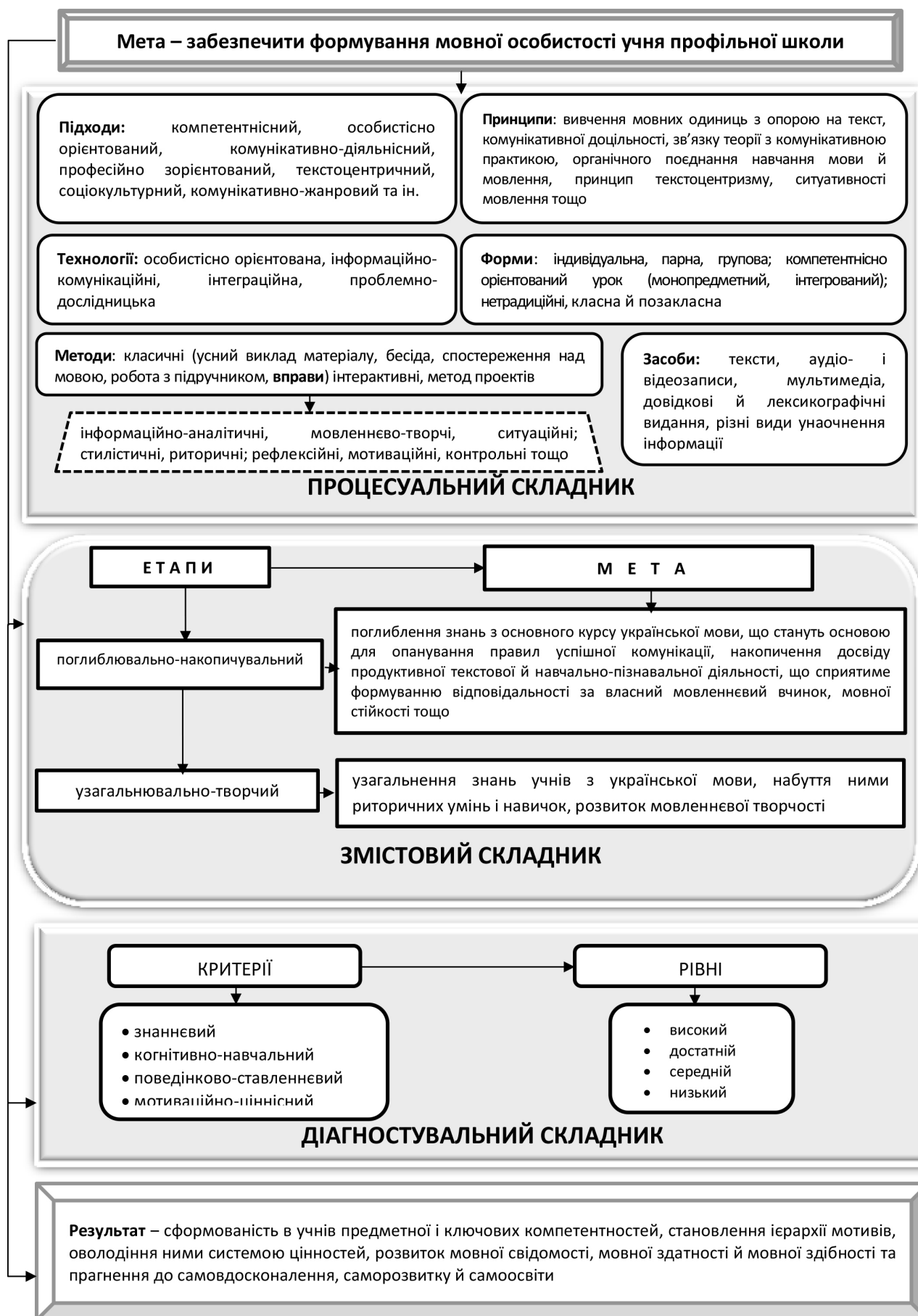
– учні 10–11 класів, які навчалися в профільних класах; виконувані функції – освітня, розвивальна.

Дослідне навчання передбачало врахування *компетентнісного* (спирався на здобутий учнями під час навчання суб'єктивний досвід і детермінував подальше його акумулювання; зумовлював побудову здобувачами освіти індивідуальної освітньої траєкторії, реалізацію міжпредметної та внутрішньопредметної інтеграції як важливого засобу профілізації), *особистісно орієнтованого* (пов'язаний із розвитком в учнів активності, творчості, самостійності, здатності до відповідальності за власні дії, рефлексії, створення умов для формування власного освітнього простору), *комунікативно-діяльнісного* (уможлиблював засвоєння учнями особливостей реалізації комунікативної функції мови під час моделювання різноманітних комунікативних ситуацій), *функційно-стилістичного* (забезпечував засвоєння учнями особливостей функціонування мовних одиниць у текстах різної стильової належності), *когнітивно-комунікативного* (сприяв оптимальному

поєднанню змісту мовної, лінгвістичної та мовленнєвої змістових ліній чинної програми, посиленню практичного аспекту формування мовної особистості), *соціокультурного* (зумовлював практичну реалізацію змісту соціокультурної змістової лінії чинної програми шляхом виваженого добору методично адаптованих текстів, сприяв формуванню таких якостей мовної особистості, як відповідальність, гідність, мовна стійкість, розвитку духовної та емоційної сфер), *текстоцентричного* (визначав організацію продуктивної текстової діяльності учнів, що передбачала сприймання, усвідомлення, добір релевантної інформації, критичне її оцінювання, продукування текстів різних стилів і жанрів мовлення), *професійно спрямованого* (уможлиблював експліцитне й імпліцитне ознайомлення учнів із професійно вагомою інформацією, збагачення активного словника учнів фаховою лінгвістичною термінологією, окреслення відповідної тематики професійно орієнтованих текстів) і *комунікативно-жанрового* (забезпечував опрацювання комунікативно значущих мовленнєвих жанрів на уроках української мови) підходів.

Експериментальна методика базувалася на принципах навчання, регламентованих чинною програмою з української мови (профільний рівень): *загальнодидактичних* (науковості, систематичності й послідовності, наступності, зв'язку теорії з практикою, інтеграції традиційних та інноваційних технологій навчання і виховання; доступності, наочності, проблемності, свідомості, особистісної орієнтації, культуровідповідності, креативності, активної пізнавальної діяльності, виховання на цінностях людини, цінностях держави, цінностях загальноетичних норм; соціального партнерства; неперервності; гуманізації, випереджувальності; мережевості; варіативності), *лінгвометодичних* (комунікативного навантаження мовних одиниць, вивчення мовних одиниць з опорою на текст, комунікативної доцільності, зв'язку теорії з комунікативною практикою, інтеграції лінгвістичних понять, органічного поєднання навчання мови й мовлення, врахування поліфункційності рідної мови, текстотворчості (текстоцентризму), ситуативності мовлення).

Розроблення методики формування мовної особистості учня профільної школи передбачало спроектованість на вимоги чинної програми, рекомендації Міністерства науки й освіти щодо організації освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти. Мета та завдання дослідження окреслювали важливість змісту навчально-теоретичного, практико орієнтованого інформаційного матеріалу, що зумовило виокремлення таких принципів його добору: вплив на формування ключових і предметної компетентностей учнів; можливість реалізації внутрішньопредметної і міжпредметної інтеграції; зорієнтованість на майбутню професійну діяльність; опора на досвід навчально-пізнавальної й текстової діяльності учнів; урахування комунікативних потреб учнів; розвиток критичного мислення та когнітивної й емоційної сфери особистості; можливість репрезентації завдяки використанню інформаційно-комунікаційних технологій.

Рис. 1. Модель формування мовної особистості учнів профільних класів (філологічний рівень)

Основна мета *формувального етапу педагогічного експерименту* полягала в апробуванні розробленої методики, підготовленої в проекції особистісно орієнтованих, інформаційно-комунікаційних, інтеграційних, проблемно-дослідницьких, проектних технологій. Прогнозованими результатами поставали сформованість у суб'єкта освітнього процесу знань з української мови, набуття ним соціально-комунікативного досвіду, опанування вмінь і навичок, потрібних для самореалізації, самовираження та самоствердження засобами української мови.

Формувальний етап педагогічного експерименту було розмежовано на два етапи – *поглиблювально-накопичувальний* і *узагальнювально-творчий*.

Метою першого етапу – *поглиблювально-накопичувального* (10 клас) – визначено поглиблення знань з основного курсу української мови, які стали базисом для опанування правил успішної комунікації, накопичення досвіду продуктивної текстової й навчально-пізнавальної діяльності, що сприятиме формуванню відповідальності за власний мовленнєвий вчинок, мовної стійкості тощо. За вимогами чинної програми етап передбачав *поглиблення* знань про мову як багатофункційну знакову систему та суспільне явище шляхом усвідомлення основних процесів; стилістичну систему української мови, мовленнєву діяльність, її види й особливості; *поглиблення та систематизацію* знань з фонетики, лексикології, фразеології, лексикографії, морфеміки, словотвору, граматики, орфографії тощо, засвоєння орфоепічних, лексичних, морфологічних, орфографічних норм сучасної української літературної мови, *поглиблення* знань мовленнєвознавчих понять, *засвоєння* стильових і мовних ознак розмовного, наукового стилів; удосконалення низки вмінь і навичок, зокрема *продукування* монологічних і діалогічних висловлень різного стилю й жанру мовлення. Окрему увагу приділено розвитку мотиваційної сфери учнів, усвідомленому ставленню до вивчення української мови, засвоєнню особливостей функціонування мовних одиниць у текстах різної жанрово-стильової належності, формуванню вмінь усвідомленого вибору мовних засобів для передавання власних поглядів, емоцій, ставлень, вивченню мовленнєвих тактик і комунікативних стратегій, норм мовленнєвої поведінки тощо.

Комплекс вправ для ознайомлення учнів з особливостями окремих видів текстової діяльності охоплював:

- *інформаційно-аналітичні* (формування вмінь учнів опрацьовувати релевантну інформацію з кількох джерел шляхом виконання мисленнєвих операцій, як-от: аналізування, порівняння, узагальнення, систематизування; актуалізація знань з основного курсу української мови для подальшого їхнього поглиблення й удосконалення, вироблення мовного смаку завдяки розширенню філологічного світогляду);

- *мовленнєво-творчі* (спонукання учнів реагувати засобами мови на соціальні й морально-етичні проблеми, генерувати ідеї у власних висловленнях, переконливо позиціонувати себе в комунікативній ситуації);

- *ситуаційні* (вироблення вмінь учнів розв'язувати конфлікти, досягаючи компромісу, керувати емоціями під час обстоювання власної позиції, протистояти мовній агресії).

На поглиблювально-накопичувальному етапі запроваджено використання ситуаційних вправ, складених на основі тексту, що містив певну комунікативну

проблему, яку необхідно було розв'язати за допомогою аналізування всіх складників комунікативної ситуації. Спостережено схвальне сприйняття учнями впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема колективне складання текстів рекомендаційного характеру, оглядів для форумів і блогів, що були розміщені у хмарі (OneDrive, Google Drive).

З огляду на результати опитування й анкетування учнів і вчителів на уроках української мови застосовано мотиваційні (відзначаються зорієнтованістю не так на навчальну, як на пізнавальну діяльність; на основі створення професійно орієнтованого мовленнєвого середовища – чи то роботи із професійно орієнтованим текстом, чи то складання висловлення відповідно до модельованої ситуації спілкування – сприяють удосконаленню мовних, мовленнєвих умінь і навичок) та рефлексійні (уможливлюють вироблення в учнів здатності до рефлексивного контролю власних дій) вправи.

Пріоритетним засобом навчання було визнано професійно орієнтований текст, стильова належність якого варіювала залежно від мети й теми уроку. Такий вибір зумовлений потенціалом текстів щодо реалізації внутрішньопредметної інтеграції, різноаспектного розкриття мовних понять і явищ, спонукання учнів до продуктивної мовленнєвої діяльності. Додаткове здобуття учнями теоретичних відомостей про комунікативні стратегії і мовленнєві тактики, особливості застосування етикетних формул у різних ситуаціях спілкування, опанування фатичних жанрів мовлення відображає закладення в експериментальному навчанні основи для подальшого поглиблення знань, умінь і навичок.

Метою другого – *узагальнювально-творчого* – етапу обрано узагальнення знань учнів з української мови, набуття риторичних умінь і навичок, розвиток мовленнєвої творчості. Етап передбачав *узагальнення й систематизацію* знань, умінь і навичок учнів із граматики, орфографії, пунктуації, стилістики, культури мовлення, *удосконалення* вмінь текстосприйняття та текстотворення, *формування* загального уявлення про риторику як науку, *узагальнення і повторення* окремих тем в аспекті практичної та функціональної стилістики, *підготовку* до зовнішнього незалежного оцінювання.

Зважаючи на регламентацію в чинній програмі поглибленого вивчення стильових і мовних ознак публіцистичного стилю, продукування висловлень відповідних публіцистичних жанрів, учням пропонували скласти висловлення для інтернет-видань, зокрема рецензії та відгуки для літературних форумів і блогів, огляди для освітніх сайтів, інструкції для відеохостингів тощо.

Формуванню риторичних умінь і навичок учнів сприяло використання таких риторичних вправ і завдань, як: підготовчі (вироблення вмінь психологічно налаштувати себе на успішний виступ, визначати тему виступу, формулювати мету, тезу, моделювати аудиторію, добирати й опрацювати матеріал), тренувальні (тренування дихання, голосу, дикції, інтонації, пам'яті; відпрацювання жестів і міміки; набуття навичок виголошувати промови частинами та повністю), творчі (формування вмінь і навичок композиційно, логічно та стилістично правильно будувати текст виступу, використовувати елементи зацікавлення аудиторії; оригінально оформлювати логічну схему тощо), аналітичні (розвиток аналітичного мислення, вироблення вмінь і навичок риторичного аналізу тексту чи його частин, аналізу конкретної ситуації, публічного виступу). Учні виконували вправи розосереджено (під час поглиблення й систематизації знань із синтаксису) й

безпосередньо (у процесі опанування риторичних тем). Також окремо ознайомлювалися із традиціями риторичного мистецтва та сучасними напрямками розвитку науки.

Формуванню вмінь творчого перероблення інформації сприяло застосування трансформаційних вправ, що відображали адаптування вміщеної в тексті інформації або зміну способу її презентування відповідно до навчальної ситуації, як-от: трансформування тексту в таблицю або навпаки; узагальнення отриманої після прочитання текстів інформації та презентування її у вигляді схеми; складання за таблицею навчально-наукового тексту тощо.

На другому етапі використано стилістичний експеримент, стилістичне редагування, що сприяло формуванню вмінь учнів комунікативно доречно та правильно оперувати мовними одиницями у мовленні згідно з їхніми стилістичними параметрами та контекстом.

Логічним завершенням кожного етапу дослідного навчання були контрольні зрізи, що передбачали виконання тестових завдань (знаннєвий критерій), аналіз текстів різної стильової та жанрової належності (когнітивно-навчальний критерій), складання власних висловлень, аналіз мовленнєвих ситуацій (поведінково-ставленнєвий критерій), опитування (мотиваційно-ціннісний критерій). Результати аналізу учнями текстів уможливили визначення рівня засвоєння програмового теоретичного матеріалу, сформованості вмінь сприймати й усвідомлювати залучені автором тексту мовні засоби для реалізації комунікативного задуму; продюковані ними висловлення сприяли виявленню вміння послуговуватися здобутими знаннями у власній мовотворчості, зокрема добирати комунікативно доцільні мовні засоби.

Упродовж кожного з етапів відбулися істотні зміни у рівнях сформованості мовної особистості учнів ЕК. В ЕК продемонстровано значне зростання чисельності учнів із високим рівнем сформованості мовної особистості: на початок експерименту кількість здобувачів освіти становила 7,07%, після поглиблювально-накопичувального етапу стала 11,9%, після узагальнювально-творчого – 20%.

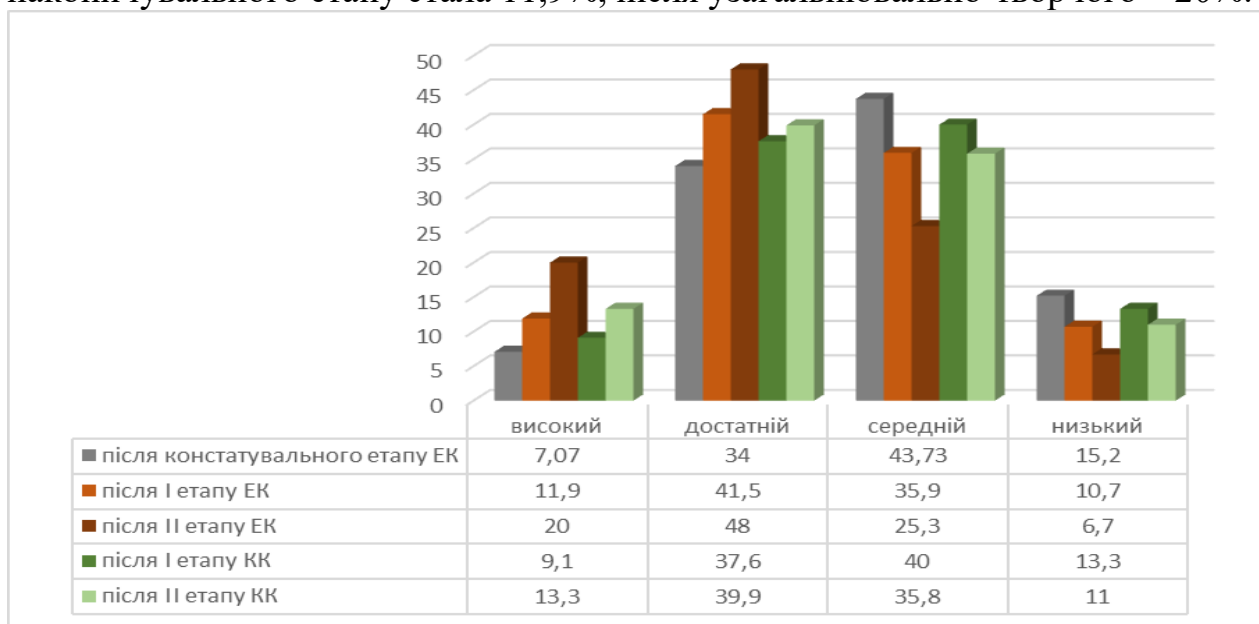

Рис. 2. Зіставлення узагальнених результатів констатувального зрізу та після поглиблювально-накопичувального й узагальнювально-творчого етапів

Результати проведених досліджень підтверджують дієвість й ефективність запропонованої методики формування мовної особистості учнів старших класів на уроках української мови філологічного напрямку та доцільність її впровадження в практику закладів загальної середньої освіти.

ВИСНОВКИ

На основі теоретичного аналізу спеціальної літератури встановлено, що проблема формування мовної особистості учнів профільної школи не була предметом спеціального дослідження, проте її окремі аспекти перебували у фокусі наукових досліджень когорти педагогів, психологів, лінгвістів, психолінгвістів і лінгводидактів.

1. Аналіз наукових студій дає підстави стверджувати про переважання в нинішньому освітньому просторі таких філософських тенденцій мовної освіти, як: фундаменталізація мовної освіти, гуманітарно-особистісна та компетентісна парадигми освіти, технологізація процесу навчання, прагматична спрямованість шкільного курсу української мови, профілізація мовної освіти. У дослідженні гуманітарно-особистісну парадигму освіти визначено як основу взаємозв'язку й взаємозалежності знань, умінь, навичок, досвіду, життєвих і особистісних цінностей, що цілісно сприяють індивідуальному розвитку та соціалізації особистості, створенню *освітнього простору мовної особистості учня профільних класів* як багаторівневої структурованої взаємодії суб'єктів (особистість учня, вчителя, освітнє профільне середовище) і компонентів процесу вивчення української мови, спрямованої на індивідуальне становлення, розвиток, саморозвиток особистісних характеристик і якостей, мотиваційно особистісне зростання шляхом філологічної освіти; вироблення ставлення до української мови як інтелектуальної, духовної, моральної, культурної цінності та до власної освіченості як життєвої потреби, прагнення свідомого вибору майбутньої професії. Представлена трирівнева (макрорівень, мезорівень, мікрорівень) структурна модель освітнього простору мовної особистості забезпечує взаємозв'язки між особистістю учня та соціумом; увиразнює важливість розроблення умов і засобів пізнання, самопізнання, цілевизначення, формування перспектив власної життєдіяльності особистості учня за допомогою освіти.

2. За логікою наукового пошуку уточнено змістові характеристики базових понять дослідження. З'ясовано сутність поняття «*мовна особистість*» як лінгвістичної, соціокультурної та лінгводидактичної категорії, встановлено її структуру й характерологічні особливості, схарактеризовано мотиви та цінності. У вивчених психологічних студіях констатовано, що особистістю є соціально-психологічна сутність людини, формування якої відбувається внаслідок засвоєння індивідом суспільних форм свідомості та поведінки, суспільно-історичного досвіду людства; нею стають під впливом суспільства, виховання, навчання, взаємодії, спілкування й інших чинників. Зважаючи на те, що учень є суб'єктом освітнього процесу, *мовну особистість учня профільної школи* потрактовано як суб'єкт освітнього процесу, який виконує регламентовану соціальну роль із певними

функціями, підготовлений до засвоєння соціальних перспектив, має знання, соціально-комунікативний досвід, виявляє вміння та навички самореалізації, самовираження, самоствердження засобами української мови.

Доведено, що мовна особистість випускника профільної школи відзначається низкою ознак і якостей, як-от: здатність реагувати на мовнокомунікативні суспільні запити та виклики; відповідальність за власний мовленнєвий вчинок; сформованість соціальних, когнітивно-прагматичних мотивів і потреб, що стають імпульсом мовленнєвої діяльності; сформованість ключових і предметної компетентностей; усталена система цінностей; прагнення до самовдосконалення, саморозвитку й самоосвіти; високий рівень мовної свідомості; розвинена мовна здатність і мовна здібність; мовне чуття й мовний смак; здатність ідентифікувати себе як свідомого представника своєї нації; розвинена мовна стійкість та усвідомлена мовленнєва поведінка; сформовані вміння адекватно реагувати на вербальну агресію.

3. На ґрунті опрацювання психологічної та педагогічної літератури схарактеризовано психологічні чинники формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень).

Установлено, що продуктивність формування мовної особистості учнів старших класів у процесі навчання української мови значною мірою залежить від знання вчителем психологічних особливостей старшокласників і врахування їх в освітньому процесі. В означений віковий період молода особистість спирається на набутий досвід діяльності, зокрема мовленнєвої, навчальної та пізнавальної, накопичує завдяки запам'ятовуванню актуальну й потрібну для подальшої освіти інформацію, стає уважною до інших і до себе, критично аналізуючи мовні вчинки, принциповою щодо вибору мотивів.

На основі розроблених і детально описаних науковцями класифікацій мотивів (І. Зимня, Т. Левченко, Г. Розенфельд, П. Якобсон та ін.) виокремлено мотиви мовної особистості випускника профільної школи за змістовою та соціальною спрямованістю: когнітивні (навчально-когнітивні, прагматико-когнітивні) й соціальні. *Навчально-когнітивні мотиви* – це потреби, спроектовані на реалізацію освітньої діяльності старшокласників, здобуття ними знань, умінь і навичок, які зумовлені освітньою метою й завданнями предмета, стимулюють до отримання нової інформації для розвитку інтелекту, когнітивного стилю, пізнавальних уподобань. *Прагматико-когнітивні мотиви* спрямовують на продуктивну життєдіяльність, пов'язану з практико орієнтованими завданнями, інтересом до певної галузі знань, вибором майбутньої професії. Когнітивні мотиви спонукають мовну особистість до самовдосконалення, детермінують її прагнення не тільки накопичувати інформацію, а й застосовувати її як платформу для подальшого особистісного та професійного становлення, моделювання життєвих перспектив.

Соціальні мотиви – це «прагнення особистості через учіння утвердити свій соціальний статус у суспільстві загалом, у певному соціальному колективі, вони пов'язані із впливом на свідомість суб'єкта вимог батьків, авторитету вчителів, колективу однолітків» (Т. Левченко). Саме соціальні мотиви «диктують» нині учневі престижність знання мови, переконують у взаємозалежності з особистісним становленням. Важливо й те, що функціонування мовної особистості відбувається в

мікро- й макросоціумах, «тобто на рівні загальнолюдського спілкування і в межах всесвітнього інформаційного простору» (С.Ігнат'єва).

4. Студіювання теоретичних підвалин української лінгводидактики в контексті сучасних освітніх реалій і тенденцій уможливило визначення лінгводидактичних засад формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень). До таких належать сучасні підходи до навчання української мови, які є теоретико-методичними орієнтирами формування мовної особистості учнів старших класів профільної школи (компетентнісний, особистісно орієнтований, діяльнісний, текстоцентричний, соціокультурний, комунікативно-діяльнісний). Осмислення здобутків сучасної практики навчання української мови в профільній школі слугувало підставою для виокремлення комунікативно-жанрового лінгводидактичного підходу (інтеграція комунікативного та жанрового), що відкриває нові можливості, якісно новий напрям формування комунікативної компетентності як мети шкільного курсу української мови, посилює практичну спрямованість навчання, розвиток і вдосконалення комунікативно-жанрових умінь не тільки на спеціально відведених уроках мовленнєвого розвитку, а й у процесі вивчення всіх рівнів мовної системи (аспектні уроки). Тому *комунікативно-жанровий підхід* потрактовано як лінгводидактичний підхід у межах провідного комунікативно-діяльнісного, що передбачає вивчення мови крізь призму мовленнєвих жанрів, опрацювання комунікативно значущих жанрів у системі, акцентування уваги на змістово-композиційних, лінгвостилістичних особливостях жанрів у їхньому взаємозв'язку, побудову власних висловлювань різних жанрів, адекватних ситуації спілкування, тобто відображає важливий аспект формування комунікативної компетентності як предметної та ключової.

5. За результатами дослідження констатовано, що основною формою навчання української мови в профільній школі є компетентнісно орієнтований урок – інструмент навчання, виховання та розвитку особистості. На тлі найбільшої поширеності у старших класах уроків узагальнення й систематизації вивченого, повторення теми або розділу, застосовують і всі інші типи (інтегрований урок, урориторичний практикум), що зумовлено спрямованістю курсу мови на завершальному етапі його засвоєння на вдосконалення мовних, мовленнєвих умінь і навичок учнів. Спостережено збільшення останнім часом питомої ваги інтегрованих уроків, присвячених вивченню складних питань, що є предметом розгляду кількох навчальних дисциплін, як-от: мови та літератури; мови й історії; мови, літератури та образотворчого мистецтва; рідше – мови й математики, мови та географії.

Обґрунтовано, що ефективність організації профільного навчання української мови залежить від умотивованого добору лінгводидактичного інструментарію, зокрема методів навчання. Пріоритетним методом навчання української мови в профільних класах визначено метод вправ, який підлягає гармонійному поєднанню на уроці з групами інтерактивних методів, ситуаційним, проектним, а також груповою, парною й індивідуальною формами навчання. Зазначено про доцільність вивчення в профільній школі мовних явищ засобами міжпредметної інтеграції, що забезпечує використання дидактичних матеріалів з української та зарубіжної літератур, профільних дисциплін, даючи учням змогу спостерігати за

функціонуванням мовних одиниць у текстах різних типів і стилів мовлення. Це сприяє різнобічному та цілісному розгляду певних мовних понять, збагаченню словникового запасу учнів, зокрема професійною лексикою, а відтак створює умови для формування свідомої, гармонійно розвиненої мовної особистості.

Розвиток творчого інтересу, підвищення ефективності освітнього процесу уможлиблює комплексне використання форм, методів і засобів навчання, підпорядковане навчальній та розвивальній меті уроку й спрямоване на формування мовної особистості учнів.

Доведено, що формування мовної особистості учнів старших класів передбачає обов'язкову організацію самостійної роботи як виду навчальної діяльності, виконуваної учнями поза безпосереднім контактом із учителем або керованої вчителем опосередковано за допомогою спеціальних навчальних матеріалів. Самостійну роботу з української мови учнів профільних класів витлумачено як вид пізнавальної діяльності, важливий складник навчально-виховного процесу вивчення української мови, одну з умов формування мовної особистості та предметної і ключових компетентностей учнів профільних класів. Змістовими особливостями самостійної роботи учнів класу філологічного напрямку названо врахування в організації самостійної роботи як окремого складника профілізацію вправ і завдань. Найважливішими методами самостійної роботи обрано проблемно-пошуковий (дослідницький), ситуативний, проектний і метод вправ.

6. Для з'ясування рівнів сформованості мовної особистості учнів профільних класів визначено критерії (*знаннєвий, когнітивно-навчальний, поведінково-ставленнєвий, мотиваційно-ціннісний*), які корелюють зі складниками предметної та ключових компетентностей – знаннями, уміннями, навичками, комунікативним досвідом, ціннісними орієнтаціями учнів. Кожен критерій характеризується низкою показників, виокремлених у розділах чинної програми «Рівні оцінювання навчально-пізнавальної діяльності учнів», «Вимоги до рівня підготовки випускників». Показники відтворюють певну властивість досліджуваного об'єкта – рівні сформованості мовної особистості учнів профільних класів: *високий, достатній, середній, низький*.

7. Ефективність запропонованої методики формування мовної особистості профільної школи підтверджено динамікою позитивних змін.

За узагальненими результатами констатувального зрізу виявлено переважання на початок експерименту серед учнів 10 класів середнього рівня за всіма критеріями – 43,73% (високий рівень мали 7,07% учнів, достатній – 34%, низький – 15,2%), що відображає готовність досліджуваних до вмотивованого опанування української мови і розвитку предметної та ключових компетентностей за нинішніх освітніх умов.

На основі порівняння результатів виконання учнями ЕК контрольних робіт після I етапу експерименту та результатів констатувального зрізу спостережено домінування в них достатнього рівня за всіма критеріями – 41,5% (високий рівень продемонстрували 11,9% школярів, середній – 35,9%, низький – 10,7%). За результатами виконання контрольних робіт учнями КК позитивної динаміки не

простежено. Це вказує на необхідність подальшого впровадження методики формування мовної особистості учня профільних класів.

Унаслідок порівняння результатів виконання учнями ЕК контрольних робіт після II етапу експерименту та результатів контрольного зрізу визначено переважання в них достатнього рівня за всіма критеріями – 48% (високий рівень репрезентували 20% учнів, середній – 25,3%, низький – 6,7%).

Упродовж кожного з етапів відбулися істотні зміни у рівнях сформованості мовної особистості учнів ЕК. ЕК продемонстрували значне зростання чисельності учнів із високим рівнем сформованості мовної особистості: на початок експерименту кількість здобувачів освіти становила 7,07%, після поглиблювально-накопичувального етапу стала 11,9%, після узагальнювально-творчого – 20%. Результати формувального етапу педагогічного експерименту підтверджують ефективність методики формування мовної особистості учнів профільних класів і доцільність її впровадження в практику інших закладів загальної середньої освіти.

Зміст наукового дослідження, викладений у дисертації, не претендує на вичерпність щодо висвітлення основних положень проблеми формування мовної особистості учнів старших класів на уроках української мови (профільний рівень). Подальшого наукового пошуку потребує осучаснення методичного супроводу навчання, створення електронних підручників з української мови для учнів старших класів, розроблення мультимедійних комплексів, побудованих на дослідницьких засадах тощо.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

Монографії

1. Груба Т. Л. Теорія і практика формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень): монографія. Київ, 2018. 336 с.

Навчальні та навчально-методичні посібники, методичні рекомендації

1. Груба Т. Л. Пам'ятка студенту-практиканту. Метод. рекомен. для студ. історико-філологічного факультету. Рівне: Тетіс, 1999. 38 с.

2. Груба Т. Л., Лещенко Г. П. Шкільний курс української мови та методика його викладання: освітня програма для студентів філологічних факультетів із спеціальності «Українська мова та література» педагогічних інститутів та університетів. Рівне, 2002. 33 с.

3. Груба Т. Л., Горошкіна О. М., Попова Л. О. Формування правописної компетентності учнів. *Харків: Вид. група «Основа», 2016. 171 с.*

4. Груба Т. Л. Практичний аспект формування мовної особистості старшокласника. Комплекс вправ. Київ: Український пріоритет, 2019. 102 с.

Статті в наукових фахових виданнях

1. Груба Т. Л. Інтегрований підхід до роботи з текстом на уроках української мови. *Педагогічні науки*. Вип. XXXXVII. Херсон, 2008. С. 108–111.

2. Груба Т. Л., Лещенко Г. П. Реалізація функціонально-комунікативного підходу у процесі формування мовної особистості. *Нова пед. думка*. 2011. № 3. С. 57–59.

3. Груба Т. Л. Концептуальний аналіз тексту як засіб формування мовної особистості учнів середніх класів. *Педагогічні науки*. Вип. LXIV. Херсон, 2013. С. 106–109.

4. Груба Т. Л. Жанр есе у лінгводидактичному вимірі. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ*. № 2 (12). Рівне: РВЦ МEGУ ім. акад. С. Дем'янчука, 2014. С. 45–52.

5. Груба Т. Л. Особливості формування культури мовлення учнів профільної школи. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія. Педагогіка» / ред. кол. І. Д. Пасічник, Р. В. Кламаж, І. М. Хом'як та ін. Острого: Вид-во НУ «Острозька академія», 2014. Вип. 29. С. 30–34.

6. Груба Т. Контроль у компетентнісній парадигмі сучасної лінгводидактики. *Українська мова і література в школах України*. 2015. № 9. С. 27–29.

7. Груба Т. Л. Формування полікультурної компетентності учнів профільної школи засобами тексту. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки* / за ред. проф. А. Л. Ситченка. № 4 (51), грудень 2015. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2015. С. 63–67.

8. Груба Т. Л. Використання методу проектів на уроках української мови в профільній школі. *Науковий вісник Донбасу*. 2015. № 4. URL: [http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/2015/N4\(32\)/2](http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/2015/N4(32)/2).

9. Груба Т. Л. Електронний підручник з української мови як засіб професійно орієнтованого навчання учнів профільної школи. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ* / редкол.: А. С. Дем'янчук (голова) та ін. Вип. 1 (13). Рівне: МEGУ, 2015. С. 30–36.

10. Груба Т. Л. Підготовка майбутніх учителів-словесників до формування мовної особистості учнів профільної школи. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ* / редкол.: А. С. Дем'янчук (голова) та ін. Вип. 2 (14). Рівне: МEGУ, 2015. С. 43–48.

11. Груба Т. Л. Реалізація жанрового аспекту навчання української мови учнів профільної школи. *Народна освіта*. 2016. Вип. 2. С. 56–59.

12. Груба Т. Л. Професійно орієнтований текст як провідний засіб навчання української мови в профільних класах. *Теоретична і дидактична філологія*. 2016. Вип. 22. С. 24–32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tdf_2016_22_5.

13. Груба Т. Л. Граматичні вправи як ефективний засіб формування граматичної компетентності учнів профільної школи. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини* / гол. ред.: М. Т. Мартинюк. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2016. Вип. 2. С. 63–70.

14. Груба Т. Л. Сутнісні характеристики мовної особистості випускника профільної школи. *Науковий вісник Донбасу*. 2018. № 1–2. URL: [http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/2018/N1-2\(37-38\)/gtlvps.PDF](http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/2018/N1-2(37-38)/gtlvps.PDF)

15. Груба Т. Л. Комунікативно-жанровий підхід до навчання української мови у профільних класах. *Нова педагогічна думка: науково-методичний журнал*. 2019. № 1 (97). С. 80–83.

16. Груба Т. Л. Сучасні підходи до формування мовної особистості учнів на уроках української мови (профільний рівень). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки* / за ред. проф. Т. Степанової. № 1 (64), лютий 2019. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2019. С. 65–71.

17. Груба Т. Л. Проблема формування мовної особистості як міждисциплінарне поняття. *Наукові записки* / упор. Л. Л. Макаренко. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. Вип. СХХХХІІ (142). С. 51–60.

Статті в закордонних періодичних наукових виданнях

18. Груба Т. Л. Особливості застосування методу вправ на уроках української мови в профільній школі. *EUROPEJSKIE STUDIA HUMANISTYCZNE: Edukacja i Szkolenia*. 2016. Вип. II. С. 279–288.

19. Груба Т. Л. Урок української мови в профільній школі: проблеми і перспективи. *Scientific Journal «Virtus»*. ISSN-2410-4388, December, issue 10, 2016. pp. 89–92. URL: <http://virtus.conference-ukraine.com.ua/Journal10.pdf>

20. Груба Т. Л. Реалізація текстоцентричного підходу на уроках української мови в старших класах. *Intercultural Communication (Poland)*. ISSN-2451-0998. Vol. 2 (3). 2017. pp. 43–56.

21. Груба Т. Л. Філософські засади формування мовної особистості випускника профільних класів у перспекції сучасної мовної освіти. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. IV(63), Issue: b153. 2018. С. 28–31.

22. Груба Т. Л. Структурні особливості освітнього простору учнів профільних класів: теоретичний аспект. *Актуальные научные исследования в современном мире*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 1(45). Ч. 4. С. 149–156.

Наукові праці апробаційного характеру

1. Груба Т. Л., Лещенко Г. П. Интегрированный характер компьютерных технологий в курсе изучения украинского языка на экономических факультетах. *Materialy z miedzynaradnomy konferemci j naukowey*. Slupsk, 22–24.X.2004. Slupsk, 2004. С. 233–243.

2. Груба Т. Л. Языковая способность как один из структурных компонентов языковой личности. *Иноязычное образование: лингвистический и методический аспекты: материалы Международной научно-практической конференции (25–25 апреля, 2007; г. Барановичи, Республика Беларусь)*. 2007. С. 264–267.

3. Груба Т. Л. Використання засобів міжпредметної інтеграції у процесі формування мовної особистості. *Проблеми розвитку вищої школи та економіки в ХХІ ст.: тези виступів учасників Міжнародної науково-практичної конференції*. Рівне, 2013. С. 162–165.

4. Груба Т. Л. Формування мовної особистості на засадах функційно-комунікативного підходу. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. 17–18 грудня 2014 р.: у 2-х ч. Харків: НУЦЗУ, 2014. С.23–25.

5. Груба Т. Л. Формування граматичної компетентності учнів профільної школи. *Історія української державності: тези Всеукр. наук.-практ. конференції, присвяченої 25-річчю проголошення незалежності України*. Рівне: РВЦ МЕНУ ім. акад. С. Дем'янчука. С. 14–17.

***Наукові праці,
які додатково відображають результати дисертації***

1. Груба Т. Л., Лещенко А. П. Билингвальная коммуникативная компетенция как лингводидактическая проблема адаптации в европейское образовательное пространство. *Edukacja dla Bezpieczeństwa. Bezpieczeństwo, administracja i biznes w kontescie członkostwa w unii europejskiej*. Gdynia, 2005. С. 339–345.

2. Груба Т. Л., Лещенко Г. П. Интегративный характер шляхів реалізації етнокультурознавчого (соціокультурного) компонента нового змісту навчання української мови. *Зб. наук. праць науково-дослідного інституту українознавства*. Т. V. Київ, 2005. С. 169–175.

3. Груба Т. Л. Формування національно-свідомої мовної особистості у процесі вивчення української мови. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ*. Вип. 5. Рівне, 2005. С. 153–156.

4. Груба Т. Л. Комунікативна компетенція і мовна здатність як складові національно-мовної особистості. *Збірник наукових праць науково-дослідного інституту українознавства*. Т. 9. Київ, 2006. С. 249–260.

5. Груба Т. Л. Змістові та структурні особливості поняття «мовна особистість». *Проблеми формування мовної особистості учнів середніх загальноосвітніх закладів*. Рівне, 2006. С. 76–80.

6. Груба Т. Л. Интегративна сутність мовної особистості у контексті нового змісту навчання української мови. *Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології*. Т. III. Київ: Педагогічна преса, 2010. № 3 (38). С. 78–83.

7. Груба Т. Л. Реалізація принципу наступності та перспективності як умова формування комунікативної україномовної особистості учнів початкової і середньої ланок школи. *Вісник Прикарпатського національного університету*. Серія: Педагогіка. Івано-Франківськ, 2013. Вип. XLIX: у 2 ч. С. 192–197.

8. Груба Т. Л. Інтеграція змісту навчання в системі формування мовної особистості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія*. Серія «Філологічна». Острог: Видавництво НУ «Острозька академія», 2013. Вип. 40. С. 185–188.

9. Груба Т. Л. Формування мовної особистості учня профільної школи засобами міжпредметної інтеграції. *Технології інтеграції змісту освіти: зб. наук. пр.* Полтава: ПОППО, 2014. С. 93–98.

10. Груба Т. Л. Засвоєння учнями профільних класів правил мовленнєвого етикету як основа успішної соціалізації. *Методичні студії: зб. наук.-метод. праць / укл. М. Вінтонів*. Вип. 4. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С. 187–195.

11. Груба Т. Л. Редагування тексту як засіб формування граматичної компетентності учнів профільної школи. *Українська мова і література в школах України*. 2016. № 6. С. 10–12.

12. Груба Т. Л. Навчальний переклад як засіб формування полікультурної компетентності учнів профільної школи. *Міжкультурна комунікація: мова, культура, особистість*. Рівне: РОІППО, Волинські береги, 2016. С. 19–22.

13. Груба Т. Л. Самостійна робота у системі формування мовної особистості учнів профільних класів. *Українська мова та література в школі*. 2018. № 6. С. 3–6.

14. Програма з української мови (профільний рівень) / укл.: Мацько Л. І., Груба Т. Л., Семенов О. М., Симоненко Т. В. *Інформаційний збірник та коментарі МОН. Педагогічна преса*. 2017. № 12. 95 с. Наказ Міністерства освіти і науки № 1407 від 23 жовтня 2017 р.

АНОТАЦІЯ

Груба Т. Л. Методика формування мовної особистості старшокласника на уроках української мови (профільний рівень). Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова). Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2018.

У дослідженні узагальнено вагомі теоретичні й прикладні досягнення української та світової лінгводидактики, філософії, психології, психолінгвістики з проблеми формування мовної особистості учнів старших класів. У роботі подано авторську методику навчання, яка охоплює форми організації навчання (стандартні й нестандартні уроки), методи, засоби професійно орієнтованого навчання; з'ясовано сутність і змістові характеристики таких лінгводидактичних термінів, як «мовна особистість учня профільної школи», «освітній простір учня профільних класів», «комунікативно-жанровий підхід», які супроводжено авторськими дефініціями; уточнено сутність базових понять дослідження: «особистість у гуманістичній парадигмі», «компетентісно орієнтований урок української мови»; виокремлено теоретичні концепти компетентісного підходу до навчання української мови в профільній школі; визначено й описано характерологічні особливості мовної особистості учня профільних класів, мотиви й цінності цього міждисциплінарного феномена; з'ясовано психологічні чинники й лінгводидактичні засади формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень); розкрито лінгводидактичний потенціал самостійної роботи, технологій формування мовної особистості учнів старших класів на уроках української мови

За результатами експериментально-дослідного навчання підтверджено ефективність запропонованої методики формування мовної особистості старшокласників на уроках української мови (профільний рівень).

Ключові слова: мовна особистість учня профільної школи, освітній простір, комунікативно-жанровий підхід, особистість у гуманістичній парадигмі, теоретичні концепти компетентісного підходу до навчання української мови в профільній

школі; мотиви та цінності мовної особистості, технології навчання української мови в профільних класах, самостійна робота учнів старших класів.

ABSTRACT

Hrubá T. L. The methodology for forming linguistic personality of senior pupils at Ukrainian lessons (specialization level). Qualifying research work as a manuscript.

Thesis for a degree Doctor of Pedagogical Sciences, speciality 13.00.02 – Theory and methods of teaching (the Ukrainian language). - Borys Grinchenko Kyiv University. Kyiv, 2019.

In the research, substantive theoretical and applied achievements of Ukrainian and foreign Linguodidactics, Philosophy, Psychology and Psycholinguistics on the issue of forming a linguistic personality of senior pupils is generalized.

In the thesis, *a linguistic personality of a pupil of a specialized school* is construed as a subject of the educational process in which this subject is ascribed a social role with particular functions and which is ready to acquire social perspectives and possesses knowledge, social-and-communicative experience, skills for self-actualization and self-expression as well as assertion by means of the Ukrainian language. A linguistic personality of a pupil of a specialized school is characterized by a number of indicators and qualities, namely, an ability to respond to speech-and-communicative social requirements and challenges; the responsibility for one's own speech actions; formed social and cognitive-pragmatic incentives and needs, which create an impulse for one's speech activities; formed key and subject competencies; a stable system of values; an urge for self-improvement and self-education; a high level of speech consciousness; a developed linguistic ability and aptitude; a linguistic feeling and flair; an ability to identify oneself as a concerned representative of one's own nation; a developed linguistic resilience and meaningful speech behaviour; formed skills of adequate response to verbal aggression. Basing on the content and social orientation, the following incentives of a linguistic personality of specialized schools graduates are distinguished, notably cognitive (educational-and-cognitive, pragmatic-and-cognitive) and social.

Competence-based, communicative-and-activity, student-based and text-centered approaches are deemed to be the linguodidactic foundations for forming a linguistic personality of a senior pupil at Ukrainian lessons (specialization level). A distinguished *communicative-and-genre approach* is construed as a linguodidactic approach within a framework of the basic communicative-and-activity one, which envisages language acquisition from the perspective of speech genres, acquiring communicatively significant genres systematically, focusing one's attention on content-and-compositional, linguostylistical peculiarities of genres in their interconnection, forming one's own utterances of different genres appropriate to the communicative situations, thus reflecting an important aspect of forming subject and key communicative competences.

It is substantiated, that forming the students' creative interest and enhancing the efficiency of the educational process is enabled by the complex implementation of forms, methods and instruments of teaching subjected to the educational and developmental goal of the lesson and aims at forming linguistic personalities of pupils. It is proved, that the

content peculiarities of the autonomous work in Ukrainian of the learners of specialized classes as a form of cognitive activities and one of the prerequisites for forming a linguistic personality and both subject and key competences of the learners of specialized classes is its integration into the arrangement, but for the linguistic competence, specialization of the respective tasks.

The development of the methodology for forming a linguistic personality of pupils of specialized schools envisaged singling out in its structure the key element, namely, knowledge, cognitive-and behavioural, motivational-and value and reflexive components, their correlation with the respective criteria and defining the prevalence of sufficient and average levels of formation of a linguistic personality during the indicative test. The experimental methodology for forming linguistic personalities of senior pupils envisaged the integration of methodologically adapted information from the field of linguistics and other school disciplines (history, literature, foreign languages, etc.) to deepen the learners knowledge about e tlinguistic phenomena, widening and systematizing information from school textbooks; the optimal balance of class and autonomous work, the development of research exercises and tasks aiming at the development of the linguistic flair, critical thinking, forming the communicative qualities of the learners' speech. Taking into account, that the basic means of the developed methodology is deemed to be a professionally-oriented text, the following types of the work on texts, notably the complex analysis of texts, linguistic-and-aesthetic analysis, contrastive analysis of literary tests belonging to different epochs, the rhetorical analysis of texts, the analysis of the literary means of texts are tested; genres, namely, interviews, abstracts, reviews, book reviews, essays, references, outlines, reports, abridgements and summaries are included.

The results of the experimental-and-research study prove the efficiency of the presented methodology for forming a linguistic personality of a senior pupil at Ukrainian lessons (specialization level).

Key words: linguistic personality of a pupil of a specialized school; educational environment, communicative-and genre approach, personality in a humanistic paradigm, theoretical concepts of the competence-based approach to teaching Ukrainian at specialized schools, motives and values of a linguistic personality, technologies for teaching Ukrainian at specialized classes, autonomous work of senior pupils.